KURULUŞUNDAN İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS

Müştak ALABEY

Yüksek Lisans Tezi
İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM
2025
Her hakkı saklıdır.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Müştak ALABEY

KURULUŞUNDAN İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM

ERZURUM – 2025

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"KURULUŞUNDAN İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS"** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☑ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

29/04/2025

Müştak ALABEY

Aslı Islak İmzalıdır

---

* **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir**.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM danışmanlığında, Müştak ALABEY tarafından hazırlanan bu çalışma 29/04/2025 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından İslam Tarihi ver Sanatları Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Abdulvahid Yakub SİPAHİOĞLU	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET……IV
ABSTRACT.....V
KISALTMALAR.....VI
ŞEKİLLER…… VIII
ÖNSÖZ.....X

GİRİŞ
KAYNAKLAR VE SORUNLAR

I. Kaynaklar ve Araştırmalar……1
II. Karşılaşılan Problemler……2
A. İSLÂM FETİHLERİNİN MAHİYETİ.....3
1. Hz. Peygamber Dönemi……..……..8
2. Hz. Ebubekir Dönemi…….....8
3. Hz. Ömer Dönemi……..……..11
4. Hz. Osman Dönemi…….....12
5. Hz. Ali Dönemi…….....12
B. İSLÂM FETİHLERİNİN STRATEJİSİ.....12
C. İSLÂM FETİH POLİTİKASININ TEMEL DİNAMİKLERİ.....14
D. İSLÂM FETİHLERİNİN BAŞARI SEBEPLERİ ….....16
E. İSLÂM FETİHLERİNİN SONUÇLARI.....17

BİRİNCİ BÖLÜM
BİTLİS ŞEHRİ İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

1.1. BİTLİS'İN COĞRAFİ KONUMU ADI VE KURULUŞU…….....19
1.1.1. Bitlis Şehrinin Coğrafî Konumu …….....19
1.1.2. Bitlis Adının Menşe'i ve Şehrin Kuruluşu….....22
1.1.3. Coğrafî Eserlerde Bitlis……..…….....28
1.1.3.1. Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'de Bitlis …….....29
1.1.3.2. Sûretu'l-Arz'da Bitlis.…….....29
1.1.3.3. Hudûdü'l-Âlem'de Bitlis……..…….....29

1.1.3.4. Ebü'l Fidâ (Takvimü'l-Büldan) Coğrafyası'nda Bitlis……30
1.1.4. Seyahatnamelerde Bitlis…….....31
1.1.4.1. Nasır-ı Hüsrev'in Sefernâme'sinde Bitlis.....…….....31
1.1.4.2. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Bitlis..…….....32

1.2. İLK ÇAĞLARDA BİTLİS.....36
1.2.1. Bitlis'te Asur Hâkimiyeti……37
1.2.2. Bitlis'te Urartu Hâkimiyeti……..…….....40
1.2.3. Bitlis'te İran (Pers İmparatorluğu) Hâkimiyeti.....45
1.2.4. Büyük İskender Hâkimiyetinden Roma ve Bizans Dönemine Kadar Bitlis…...47

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS

2.1. El-CEZÎRE BÖLGESİNİN DURUMU…….50

2.1.1. El-Cezîre'nin Sınırları.....50
2.1.2. El-Cezîre Bölgesinin Fethi.....51
2.1.3. El-Cezîre Bölgesinin Yönetim Merkezi.....53
2.1.4. İrminiyye Bölgesindeki Fetihler.....54
2.1.5. El-Cezîre'den Kafkaslar'a Uzanan Fetihler ..…….....56
2.2. İSLÂMÎ DEVİRDE BİTLİS 57
2.2.1. Bitlis'in İslâm Ordularınca Fethi 58
2.2.2. Emevîler Devrinde Bitlis 65
2.2.3. Abbasîler Devrinde Bitlis 69
2.2.4. Büyük Selçuklular Devrinde Bitlis 73
2.2.5. Atabeylikler Devrinde Bitlis 76
2.2.5.1. Dilmaçoğulları Beyliği Döneminde Bitlis 76
2.2.5.2. Ahlâtşahlar (Sökmenliler, Ermen Şahlar) Devrinde Bitlis 79
2.2.6. Eyyubîler Devrinde Bitlis ve Ahlât 83
2.2.7. Bitlis'te Harzemşahlar ve Moğol Hâkimiyeti 86
2.2.8. Anadolu Selçukluları Döneminde Bitlis 88

2.2.9. Bitlis'te Siyasi Yapı ve Yönetim.....92
2.2.10. Bitlis'te İktisadî Hayat 93
2.2.11. Bitlis'in Etnik Yapısı ve Nüfusu.....95
2.2.12. Bitlis'te Kültürel ve Sosyal Hayat.....96

SONUÇ.....97
KAYNAKÇA.....99
EKLER.....106
ÖZGEÇMİŞ.....131

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KURULUŞUNDAN İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS
Müştak ALABEY
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM
2025, 131 Sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM
Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Dr. Öğr. Üyesi Abdulvahid Yakub SİPAHİOĞLU

Bu tezin amacı, Bitlis şehir tarihini bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışmada Bitlis'in tarihsel süreç içindeki siyasî durumu dönemler halinde özet bir şekilde ortaya konularak, İslâm fetihlerinin sonuna kadar olan tarihine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen sonuçlara göre Bitlis'in ne zaman, kim ya da kimler tarafından kurulduğu net değildir. Bitlis'in ismi ve kuruluşu hakkında çeşitli efsaneler zikredilmektedir. Stratejik konumundan dolayı birçok devletin hâkimiyetine giren şehir, İslâm fetihleriyle birlikte el-Cezîre bölgesinin fethi sırasında Müslümanların eline geçmiştir. Bundan sonra sırasıyla birçok İslâm devletinin hâkimiyet sahası içinde kalmıştır. İslâm fetihlerinin sonuna kadar da küçük bir şehir olarak varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, İslâm, İslâm Fetihleri, el-Cezîre.

ABSTRACT

MASTER'S THESİS

BİTLİS FROM FOUNDATİON TO THE END OF THE ISLAMIC CONQUEST

Müştak ALABEY

Advisor: Assistant Professor Fethi YILDIRIM

2025, Page: 131

Jury: Assistant Professor Fethi YILDIRIM
Associate Professor Bedrettin BASUĞUY
Assistant Professor Abdulvahid Yakub SİPAHİOĞLU

The purpose of this thesis is to present the history of Bitlis in a holistic point of view. To this respect, in this study, it has been tried to clarify the history of Bitlis till the end of the islâmic conquests by way of setting forthy, in brief, the political landscape of Bitlis in periods within the historical process. According to our final result, the city of Bitlis, from who was built at the beginning is unclear it is narrated many different stories on the name of Bitlis and its foundation and development. Because of its strategic place, many powerful state occupied Bitlis. In company with the Islamic war of conquest during the conquest of region of al-jazeera it was captured by Muslims after that, many different Islamic states had dominated in different time. It has been surviving as a small city to the end of.

Key Words: Bitlis, Islâm, Islâmic Conquests, al-Djazîra.

KISALTMALAR DİZİNİ

AKV. Yay.	: Ahlât Kültür Vakfı Yayınları
AŞ	: Anonim Şirketi
b.	: bin (ibn)
bs.	: Baskı
Çev.	: Çeviri
c.	: Cilt
DHA	: Demirören Haber Ajansı
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSTEM	: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M	: Miladî
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
OSAV	: Osmanlı Araştırma Vakfı
SBD	: Sosyal Bilimler Dergisi
Sav-sav	: Sallallahu Aleyhi Vesellim
S	: Sayı
s	: Sayfa
ss	: Sayfa Sayısı
tahk.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDV Yay.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK Yay.	: Türk Tarih Kurumu Yayınları

vb.	: ve benzeri
Yay. haz.	: Yayına Hazırlayan
yy.	: Yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Van Gölü Çevresi Haritası……...106
Şekil 2. Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası.....106
Şekil 3. Bitlis'in Beyan-ı Menazil'deki Minyatürü (M. Nasuh)…….....107
Şekil 4. Bitlis Kalesinin Cepheden Görünüşü……...108
Şekil 5. Bitlis Kalesinin Havadan Görünüşü……108
Şekil 6. Şerefiye Külliyesinin Giriş Kapısı.....109
Şekil 7. Şerefiye Cami Son Cemaat Yeri..……..109
Şekil 8. Şerefiye Caminin Minaresi ve Örtü Sistemi……..110
Şekil 9. Şerefiye Caminin Güney Cephesinden Ayrıntı……110
Şekil 10. Şerefiye Caminin Minaresindeki Süsleme Örnekleri..……...111
Şekil 11. Şerefhan Türbesi Giriş Kapısı……111
Şekil 12. Şerefhan Türbesinin Kitabesi……112
Şekil 13. Kızıl Cami……..112
Şekil 14. Dört Sandık Cami……...113
Şekil 15. Şeyh İshak Cami…….113
Şekil 16. Kalealtı Cami……..114
Şekil 17. Gökmeydan Cami Minaresi…….....114
Şekil 18. Gökmeydan Cami Cümle Kapısı…….....115
Şekil 19. Sultaniye Cami (Şeyh Garip Zaviyesi)……..……..115
Şekil 20. Şeyh Garip Türbesi Kitabesi……...……..116
Şekil 21. Hatuniye Cami...……....116
Şekil 22. Çarşı Cami Minaresi.....117
Şekil 23. Kureyşi Mescidi……117
Şekil 24. Yusufiye Medresesi……....118
Şekil 25. Yusufiye Medresesi Avlusu…….……..118
Şekil 26. Gökmeydan Medresesi……...119
Şekil 27. Gökmeydan Medresesi Doğu Cephesi.....119
Şekil 28. Şemseddin Veli Türbesi…….120
Şekil 29. Üç Bacılar Türbesi……..120

Şekil 30. Saidiye (Şeref Han) Türbesi……...121
Şekil 31. Türbede Şeref Han Mezarı……121
Şekil 32. Türbede Bulunan Kırık Mezar Taşları.....122
Şekil 33. II. Şeref Han Türbesi……..122
Şekil 34. II. Şeref Han Türbesi Kubbesi……....123
Şekil 35. Küfrevi Türbesi……..123
Şekil 36. Küfrevi Türbesinden Ayrıntı…….....124
Şekil 37. Bapşin Hanı……124
Şekil 38. Baş Han…….....125
Şekil 39. Şerefiye Hanı…….…….....125
Şekil 40. Hüsrev Paşa Hamamı……..126
Şekil 41. Alemdar Köprüsü……...126
Şekil 42. Efselağa Köprüsü……...127
Şekil 43. Çarşı Köprüsü II……127
Şekil 44. Bitlis Kilisesi……..128
Şekil 45. Tarihi Bitlis Evleri…….....128
Şekil 46. Müftüler Evi……...129
Şekil 47. Yusuf Paşa Konağı……129
Şekil 48. İsa Kalkan Evi Baş Oda Süsleme Örnekleri……...130

ÖNSÖZ

Bulunduğu yerin stratejik konumu sebebiyle kuruluşundan itibaren dikkat çeken Bitlis şehri, bu stratejik avantajından olsa gerek bölgede hâkimiyet kurmak isteyen birçok devletin dikkatini çekmiştir. Bitlis'in kuruluş tarihi net olmamakla birlikte, çeşitli efsanelerle Büyük İskender'e kadar dayandırılmaktadır. Bitlis, tarihin akışı içerisinde başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere Ortadoğu, el-Cezire ve Anadolu'da kurulan hemen hemen tüm devletlerce ele geçirilmek istenen bir şehir olmuştur. Çünkü konumu gereği Doğu-Batı, Güney-Kuzey geçişlerinin önemli bir boğaz kavşağında yer almaktadır. Başta Asurlular olmak üzere, Babilliler, Urartular, Medler, Persler, Büyük İskender, Roma İmparatorluğu, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, Emevîler, Abbâsîler vb. devletlerin eline geçmiştir. Bu bakımdan Bitlis şehri kadim bir geçmişe sahiptir.

Tezimizin konusunu seçmemizde Bitlis'in ilk çağlardan itibaren İslâm hâkimiyeti ve İslâm fetihleri'nin sonuna kadarki genel siyasi durumunu inceleme isteğimiz etkili oldu. Bu nedenle tezimizde Bitlis'in siyasî tarihine ağırlık verecek, sosyal, kültürel, ekonomik, dinî yapısına konunun bağlamı kapsamında yer yer vurgu yapmakla yetineceğiz. Çünkü çalışmamızın esas gayesini, şehrin siyasî tarihi oluşturmaktadır. Diğer özelliklerin başka bir çalışmanın konusu olacağı kanısındayız.

Tezimizi iki bölüm olarak planladık. Giriş kısmında İslâm fetihlerine, fetih politikasının dinamiklerine, fetih stratejisine, Hz. Peygamber ve dört halife devrindeki fetihlerin gelişimine, İslâm fetihlerinin sebep ve sonuçlarına, fetihlerin bölge coğrafyasına olan etkilerine kısaca değinmeye çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Bitlis'in adı ve kuruluşuna, klasik İslâm coğrafya eserlerindeki yeri ve durumuna, İslâm hâkimiyeti sürecinde şehri ziyaret eden iki önemli Müslüman seyyahın Bitlis ile ilgili gözlemlerine değindik. Bunlardan özellikle Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine değinmeyi uygun gördük. Çünkü Bitlis'i en iyi tasvir eden eser olması hasebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla konumuz bağlamında bu eserden yararlandık. Bunun yanında Bitlis'in kaderi üzerinde oldukça etkili olan ve Orta Çağ İslâm dünyasının önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden olan Ahlât ile ilgili yeri geldikçe dolaylı olarak bilgi vermeye çalıştık. İkinci bölümde ise, Bitlis'in Müslümanlarca fethi, Müslümanların Bizans ile olan mücadeleleri, Bitlis'te kurulan Türk-İslâm beylikleri ve el-Cezîre bölgesinin genel bir tablosunu ortaya koymaya

çalıştık. Bunun yanında İrminiyye bölgesi ve İslâm fetihleri öncesi Anadolu'daki ve Bitlis'in genel durumuna değindik. Şunu da belirtmeliyiz ki, tezimiz başlangıçta tasarlanandan farklı gelişti ve sonradan bazı başlıkları çıkarmak, bazı başlıkları da ilave etmek durumunda kaldık. Çünkü yaptığımız çalışmanın kapsamı bu değişiklikleri zorunlu kılmaktaydı. Son olarak Bitlis şehrinde tarihi miras niteliği taşıyan bazı eserlerin görsellerini eklemeyi uygun gördük.

Çalışmamızda ele aldığımız verilerin tetkikini tarihi bağlamına sadık kalarak vermeye gayret ettik. Yeri ve zamanı geldikçe kendi değerlendirmelerimize de yer verdik. Sonuç kısmında ise elde ettiğimiz veriler ışığında genel bir değerlendirmede bulunduk.

Çalışmamın başından beri her türlü destek ve katkısını gördüğüm, değerli önerileriyle yol gösteren, kıymetli zamanlarını benden esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM'a, tezimizin gözden geçirilmesine katkı sağlayan değerli dostum Yusuf DEMİR'e, özellikle desteklerini esirgemeyen değerli eşime ve sabırlarından dolayı çocuklarıma teşekkürlerimi arz ederim.

Erzurum-2025

Müştak ALABEY

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürlüğü'ne

Danışmanı olduğum Yüksek Lisans Öğrencisi Müştak ALABEY'in
"KURULUŞUNDAN İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS"
Konulu tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Klavuzu'nda belirtilen kriterlere uygunluğu açısından tarafımca kontrol edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Fethi YILDIRIM
İmza
29/04/2025

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE SORUNLAR

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamızda, incelediğimiz konu ile ilgili ulaşabildiğimiz en eski kaynaklardan başlamak üzere, günümüze kadar yazılmış olan eserlere, İslâm Tarihini ve fetihlerini kaleme almış pekçok kitaptan yararlandık. Çalışmamızda genel olarak İslâm fetih hareketleriyle alakalı *Futûhu'l-Buldân* eserlerinden erişebildiklerimizden yararlanmaya gayret ettik. Bu anlamda Belâzurî'nin (279/892) *Futûhu'l-Buldân*'ından, Yakûbî'nin (278/891) *Kitab'ül-Buldan*'ından, Yakut el-Hamevi'nin (626/1229) *Mu'cem'ül-Buldan*'ından ve özellikle Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ından çokça yararlandık. İslâm dünyasında yazılmış İbn Havkal'in (367/977) *Suretül-Arz*'ı, İbn Rüsteh'in (300/912) *Kitab'ül-Mesalik ve'l-Memalik*'i, İstahrî'nin (346/957) *Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik*'i, Ebü'l Fidâ'nın (721/1321) *Takvim'ül-Büldan*'ı, Kudâme İbn Cafer'in (328/939) *Kitab'ül-Harac*'ı, yazarı belli olmayan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib'ı*ndan yararlandık. Yine İslâm Devletiyle Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkileri konu edinen Batılıların (müsteşriklerin/oryantalist) yaptıkları çalışmalara imkânlar dâhilinde müracaat ettik. Yine bu ilişkileri konu edinen yerel akynaklardan da yararlandık. Casim Avcı'nın *İslâm-Bizans İlişkileri,* İsrafil Balcı'nın *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi,* Mehmet Şeker'in *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması,* kitaplarından, Mustafa Fayda'nın, "*İlk İslâm Fetihlerinin Bazı Husûsiyetleri"*adlı makalesinden vb. diğer eserlerden faydalandık. Avrupa'lı müsteşriklerden Walter E. Kaegi'nin *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*'inden, Ernst Honıgmann'ın *Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar),* George Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi,* Phlip K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* adlı eserinden bolca faydalandık. Yerli kaynaklardan Saim Yılmaz'ın *Anadolu'da Abbasî-Bizans Mücadelesi'*nden, özellikle Bitlis ve bölge ile ilgili Şerefhan Bey'in *Şerefname'*sinden yine bolca faydalandık. Diğer eserlerden de Bitlis ve bölge ile ilgili gerek müstakil gerekse ansiklopedilerden, makalelerden ve konuyla ilgili güncel kitaplardan olan Baran Zeydanlıoğlu'nun *Yabancı Arşivlerde Bitlis ve Kürdler,* editörlüğünü Richard

G.Hovannısıan'ın yaptığı *Tarihi Kentler ve Ermeniler / BİTLİS ve MUŞ* adlı eserler başvurduğumuz kaynaklar oldu. İslam Tarihi Kitaplarından Dîneverî'nin (282/895) *Ahbâru't-Tıvâl,* Taberî'nin (310/922) *et-Târihu'l Ümem ve'l-Mülûk,* İbnu'l Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fi't Târîh,* İbnu'l Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fi't Târîh,* İbn Kesîr'in (774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı kitaplarından yararlandık. Yine seyahatname eserlerinden Nasır-ı Hüsrev'in *Sefername*'sinden ve Bitlis ile ilgili en çok malumatın oduğu Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nden ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin bir kritiği olan Wilhelm Köhler'in *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı* eserinden bolca yararlandık. Yine Bitlis Eren Üniversitesinin hazırlamış olduğu 2 ciltlik *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis* adlı eserden ve yakın bölge ile ilgili yazılmış farklı eserlerden, makalelerden de yararlanmaya gayret ettik.

II. Karşılaşılan Problemler

Tez araştırmamızda yukarıda zikredilen ve müracaat edilen eserler olduğu halde bu eserlerde Bitlis şehri ile igili müstakil ve detaylı bilgi veren eser sayısının azlığı en büyük zorluk olarak karlımıza çıkmaktadır. Öyleki Bitlis ile ilgili belki de ilk müstakil eser Şeref Han'ın yazdığı Şerefname olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu eserde bahsi geçen birçok bilginin objektifliği kanıtlamaya muhtaçtır. Örneğin bu eserde zikredilen Büyük İskender'in kişiliği, şehrin kuruluş nüvesi olan kalenin yapılış hikâyesi bu fikri doğrular niteliktedir. Ayrıca eserde kullanılan dilin abartılı olması ve başka eserlerden tetkikinin zorluğu bir başka problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bitlis Şehriyle ilgili diğer bir başvuru kaynağı olan ve 16. yy. Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin de bilgileri nispeten mübalağalar taşımaktadır. Bir başka zorluk da gerek bölge ve şehir tarihi olsun gerek coğrafi eserlerde veya seyahatnâmelerde olsun Bitlis'ten sözedilirken çoğu zaman kısa bahislerle yetinilmiş, şehirle ilgili kapsamlı br analiz yapma imkânı sunulamamıştır. Bir başka zorluk ise tezimizde seçtiğimiz konunun çok genel kapsama yorumlanabilmesidir. Belki de her bir başlığın müstakil bir tez konusu olabilecek potansiyeli barındırmasıdır. Her ne kadar önsözde amacımızın şehrin siyasi tarihini öne çıkarma niyetini belirtmiş olsak da şehrin diğer yönleriyle araştırmaya da muhtaç durumu karşımızdaki en büyük zorluklardan biri olarak çıkmaktadır. Çünkü şehri ele alırken tüm yönleriyle değinilmesi gerekli bir durumdur. Biz yine de imkânlarımız ve

araştırmalarımız ölçüsünde ve diğer konular etrafında şehrin genel durumunu özet yapmaya çalıştık. Tüm bunlara rağmen Bitlis şehrinin çok daha fazla ve tüm yönleriyle derinlemesine araştırmaya/araştırmalara olan ihtiyacı bulunmaktadır.

Çalışmamızın daha önce yapılan tezlerden farkı, Bitlis şehrinin siyasi tarihini ağırlık merkezine alarak farklı açılardan da Bitlis'i ele alarak belli bir kronoloji dâhilinde şehrin tüm yönleriyle incelenmesine tabi tutulmasıdır.

A. İSLÂM FETİHLERİNİN MAHİYETİ

İslâmiyet ortaya çıktığında Araplar'ın yaşadığı Arabistan yarımadasının çevresinde iki büyük devlet bulunmaktaydı. Bunlardan birisi, Kisralar'ın devleti de denilen Bağdat'ın biraz güneyinde, Dicle'nin doğusunda ve batısında kurulan, büyük bir şehir olan Medain'in başkentliğini yaptığı Sâsâni devleti, diğeri ise Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasıyla doğuda kalan ve başkenti İstanbul olan Bizans İmparatorluğuydu.

Bu iki büyük devlet birbirine sınır komşusuydu ve aynı zamanda kendi aralarında sürekli bir rekabet ve savaş halindeydiler. İhtilaf bölgeleri ise genellikle Suriye ve Irak topraklarıydı. Çünkü buralar Fırat ve Dicle'nin sularıyla sulanan verimli arazilerdi. İşte bu iki devlet arasındaki savaşlar İslâmiyetin zuhur ettiği esnada da devam etmekteydi.

İslâm dininin başta Mekke, Medine ve diğer Arabistan'ın şehirlerinde yaygınlaşması ve Arabistan'da kısmî de olsa birlik sağlanması sonrasında çevre bölgelere ve komşu emirliklere, ülke liderlerine İslâm davetinin ulaştırılması amacıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından dine davet heyetleri ve mektupları gönderilmişti. Başta Bizans, Sâsâni, Mısır olmak üzere gönderilen davetçiler bazen olumlu bazen de olumsuz cevaplarla karşılaşıyorlardı. Özellikle elçilik heyetlerine karşı diplamatik kurallar çerçevesinin dışına çıkıp kötü davranışlar sergileyen unsurlara karşı daha Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken tedbir alınmış, bunun için seferler tertip edilmiştir.

Esas itibariyle İslâm fetihlerini Hz. Peygamber'in komşu devlet ve Krallarına gönderdiği dine davet mektuplarıyla başlatmak mümkündür.[1] Çünkü bu mektupların

[1] Walter E. Kaegi, *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri,* (1. Baskı), (Çev.: Mehmet Özay), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, 112-113; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi,* (Çev.: Salih Tuğ), İFAV Yayınları, İstanbul 2011, 209-210; Mustafa Fayda, *"İlk İslâm Fetihlerinin Bazı Husûsiyetleri"*, Kutlu

mahiyeti ve amacına baktığımızda kaçınılmaz olarak şu iki seçenekten başka bir yolun olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır:

a) İslâm dininin kabul edilip, İslâm hâkimiyetine boyun eğilmesi,

b) Birinci duruma bağlı olarak buraların fetihlerle İslâm hâkimiyetine alınmasıdır.

Hz. Peygamber her iki devlete de İslâm'a davet mektupları yollamış ve bu devletlerden İslâm'a girmeleri istenmişti. Çünkü Hz. Peygamber, her şeyden önce İlahi Kelamı yaymakla mükellef kılınmıştı. Dolayısıyla Hz. Peygamber, H 7/628 yılında Bizans, Sâsâni, Habeş Kralına ve bazı bölge valilerine dine davet mektupları göndermiş, kendisi de birçok devlet ve kabile reislerini kabul ederek, diplomatik ilişki kurmak istemiş ve bazılarıyla da bu ilişkiler kurulmuştur.[2] Fakat özellikle bu davetlerden Sâsâni ve Bizans'tan beklenen olumlu cevaplar alınamamıştır.[3] Nitekim Bizans ile henüz Hz. Peygamber hayattayken bir takım ihtilaf ve sürtüşmeler baş göstermiş, gazveler tertip edilmiştir. Mûte savaşı bu ihtilafın ilk tezahürü olmuştur.[4] Mûte'nin arkasından Tebük seferi yine Bizans'a karşı bizzat Hz. Peygamberin tertiplediği mücadelenin ikinci safhasını teşkil etmiş, Usame ordusu da bu stratejinin bir devamı olarak düşünülmüş, fakat Hz. Peygamberin ömrü vefa etmediği için Hz. Ebubekir döneminde yapılabilmiştir.[5]

Bu durumun sebebi olarak Bizans'ın izlediği strateji ve eylemlerin, Bizans'a bağlı valilerin sert tedbirleri ve Heraclius'un tutumunun bizzat etkili olduğu kabul edilmektedir. Kaegi, bu tespitler konusunda İslâm kaynaklarının Heraclius'a abartılı bir şekilde suçlamalar yakıştırdığına katılmaktadır.[6] Öte yandan Sâsâniler ile önemli bir problem çıkmamış bu devletle ilişkiler yoğun olarak dört halife döneminde başlamıştır.[7]

İşte İslâm fetihleri genellikle yukarıdaki ikinci seçenekte olduğu gibi komşu devlet ve krallarının, davet mektuplarına menfi tutumları sebebiyle buraların fethini zorunlu hale getirmiştir. Özellikle Mısır'da, Suriye'de, Anadolu'da hâkimiyet ve yayılma alanı bulmuş

Doğum Haftası 12-17 Ekim 1989, Ankara 1990, 66.

[2] Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, (1.Baskı), Klasik Yayınları, İstanbul 2003, 41-42, 51-57.

[3] Avcı, 41-60.

[4] Kaegi, 115., Avcı, 60.

[5] Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halîd b. Velîd*, (3. Baskı), Marmara İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, 313.

[6] Kaegi, 27.

[7] Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları Temel Eserler Serisi:1/2, 2, İstanbul 1986, 44–45; Kaegi, 113.

Bizans ile olan ilişkiler çok çetin ve bir o kadar da uzun süreli olmuştur. Dolayısıyla Bizans ile Müslümanların münasebeti ayrıca dikkate değer bir hal almıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir ile başlayan Râşid Halifeler devrinde İslâm'a davet faaliyetleri, fetih hareketi şeklini almıştır. Bu hareketin tek gayesi de fisebîlillah (Allâh yolunda ve Îlây-ı Kelimetullâh-Allâh isminin ve dinin yüceltilmesi) maksadıyla yapılmıştır.[8]

Yukarıda da belirtildiği gibi Bizans ile ilişkiler başlangıçta bu ülke Kralına ve sınırlarına yakın bölgelerdeki Arap kabilelerine İslâm'a davet mektuplarının gönderilmesiyle başladı. Fakat bu ilişkiler doğal olarak Bizans ile olan ilişkilerin zeminini de hazırladı.

Başlangıçta ikili ilişkiler düşmanlığa değil, dine davet ve İslâm'ın mesajının bu bölgelerde yaşayan kabilelere duyurulmasıyla alakalıydı.[9] Ancak Hz. Peygamber'in dine davet amacıyla gönderdiği elçilerinin diplomatk kurallara aykırı bir şekilde öldürülmeleri, Müslümanlarla anlaşma yapan veya İslâm'ı kabul eden bazı kabile reislerinin öldürülmesi,[10] Müslüman bölgelerin güvenliğine yönelik baskı, dayatma, tehdit ve fiili saldırıların mevcudiyeti, buralar üzerine seferlerin düzenlenmesine sebep olmuştur. Görüldüğü gibi başlangıçta herhangi bir düşmanlığa dayanmayan ilişkiler kısa süre sonra olumsuz bir zemine evrilmiştir.[11]

Mûte savaşıyla birlikte başlayan savaş süreci, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde daha geniş kapsamlı ve stratejik hedefleri içine alan bir politika haline geldi. Şu kadarını söylemek mümkündür ki, Hz. Peygamber devrinde başlayan İslâm ordularının fetihlerinin amacı, bizzat Bizans değil, bu ülkeye bağlı Arap kabileleri ve peygamberliğinin yani tevhit inancının tanınması, bunun yanında sınır güvenliği, asayişi korumaya yönelik bir hedef taşıdığını ortaya koymaktadır.[12]

---

[8] Fayda, 291-299; Ahmet Turan Yüksel, *"Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri"*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (6), 1996, 169-195.

[9] İsrafil Balcı, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi*, (1. Basım) Din ve Bilim Kitapları, Samsun 2007, 76; Kaegi, 112.

[10] Kaegi, 112, 114.

[11] Balcı, 78.

[12] Balcı, 81.

Ama gerçekte Bizans'ın hâkim olduğu Şam bölgesinde başlayan fetihler aslında Hz. Peygamber zamanındaki mücadelelerin bir devamı niteliğindedir.[13]

Fakat Hz. Ebubekir'in Filistin ve Suriye bölgesine ordu göndermesiyle ilgili asıl sebep, kaynaklarda somut olarak zikredilmemekle birlikte, Ahmet Turan Yüksel'in[14] makalesinde Muhammed Abdülhayy Shaban'ın bunu, "*mümkün olan en çok ganimet elde etmek*"[15] gayesine bağladığını zikretmektedir.

Gerek Belâzürî[16] ve gerekse onun eserine atıf yapan Philip K. Hitti'nin dile getirdiği, fetihlerin zeminini hatırlatması bakımından Hz. Ebubekir'in, halkı orduya katmak için yaptığı çağrılarda kullandığı üslupta, cihad ve ganimete yoğun bir vurgu yaptığı dikkat çeker.[17]

İslâm fetihlerinin amaçları konusuna batılı araştırmacılar da farklı yaklaşmış, kimi araştırmacılar meseleye ekonomik açıdan bakmış, kimisi dinî unsurlar üzerinde durmuş, kimisi de o günkü siyasî ve sosyal şartlar çerçevesinde yaklaşmışlardır.[18]

Batılı düşünürlerin İslâm fetihlerinin sırf maddi kaygılarla yapılmış gibi gösterme çabalarına, fikirlerine katılmak mümkün olmasa da böyle bir durumun fetihlerin mantığına zarar vermediğini de söylemek gerekir. Çünkü büyük bir harekât için böyle bir yola başvurulması motivasyon için de son derece caziptir. Ancak İslâm fetihlerini sadece bu mantıkla açıklamanın bir zorlama olduğunu da ifade etmek gerekir. Ayrıca fetihlerin ganimet için yapıldığı fikrini şu açılardan değerlendirmek de gerekir:

a) Cihat çağrısı İslâm'ın bir emri olduğu için cihada katılmanın, sırf ganimet için istisnai örnekler olsa da tümüyle ganimet amaçlı düşünülmesini imkânsız görülmektedir. Çünkü savaşın doğasında galibiyetin olduğu kadar mağlubiyetin de mümkün olduğu bir realite söz konusudur. Dolayısıyla Müslümanların dini inançtan öte bir sebeple savaşlara iştiraki çok zor görünmektedir.

---

[13] Balcı, 81.
[14] Yüksel, 172, 173.
[15] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, 219; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 156.
[16] Belâzürî, 156.
[17] Belâzürî, 156; Hitti, 219.
[18] Yüksel, 170.

b) Cihada ganimet için katılmak her ne kadar mümkün ve ordu toplamak için tercih edilen bir strateji olarak sunulsa da, aylar hatta yılları bulan, aileden, evden, kendi topraklarından uzak memleketlerde at sırtında, savaş meydanlarında zorlu bir hayatı göze almak sadece ganimet elde etme amacıyla izah edilemez.

c) İslâm'ın emrettiği Allâh yolundaki cihad, sırf din için, Allâh'ın rızasına ermek ve Müslümanlığın bir gereği olduğu ve Müslümanların karşılaştıkları bir tehlikeyi bertaraf etmek için, en son seçenek olarak başvurulması meşru görülen dinî bir vecibe olduğu bilinmektedir. Bu noktadan bakıldığında başta Hz. Ebubekir gibi bir şahsiyetin veya sahabenin önde gelen büyüklerinin, dünyalık ganimet için canlarını, ömürlerini savaş meydanlarında geçiremeyecekleri açıktır. Şu da çok dikkat çekici bir husustur ki Müslümanlar, sırf mal ve ganimet için hareket etmiş olsalar, ele geçirdikleri yerlerin birçok zenginliğini, merkeze taşımaları veya oraların tüm gelirine sahip olmaları gerekirdi. Yani bugünkü tabirle sömürgecilik zihniyetiyle olaya yaklaşılmamıştır. Kaldı ki İslâm fetihlerinin hiçbir döneminde batılı oryantalistlerin düşündükleri gibi, kendi medeniyet zihin kodlarıyla ve yaklaşım tarzıyla açıklamaya çalışmalarını kabul etmek mümkün değildir. Çünkü modern sömürgeciliğin ortaya çıkışı çok sonra, Orta Çağ Avrupası'nda ve yine ne acıdır ki İslâm dünyası üzerine başlatılan Haçlı Seferleriyle ortaya çıkmıştır. Oysa İslâm fetihlerinde durum böyle olmamış, ele geçirilen birçok yerde halkın malına, mülküne dokunulmamıştır. Örnek olarak zikretmek gerekirse; Müslümanlar ele geçirdikleri yerlerin halkıyla yaptıkları anlaşmalara; *"Eğer Müslümanlar, halkın can güvenliğini sağlayamazlarsa alınan cizye geri verilecektir."* şeklinde hükümler konulmuştur.[19] Eğer İslâm fetihlerinde amaç sadece ganimet olsaydı, ele geçirilen yerlerin halkı vergilerle daha çok baskı altına alınırdı veya keyfi muamelelerin söz konusu olması gerekirdi. Çünkü doğası gereği savaşın galipleri, hiçbir zaman savaşın mağluplarıyla aynı düzeyde muamele görmez.

İslâmî fetihlerin başarıya ulaşmasında elbette birçok faktör rol oynamıştır. Konunun anlaşılması açısından önemli görülen hususları alt başlıklar altında irdelemek faydalı olacaktır.

[19] Yıldız, 48; Balcı, 93-94; Yüksel,185.

1. Hz. Peygamber Dönemi (M 610-632)

Hz. Peygamberin 610 yılında insanları İslâm dinine daveti esnasında Arap Yarımadası'nda siyasî anlamda bir birlik yoktu. İslâmiyet ortaya çıktığında Arapların yaşadığı Arabistan Yarımadası'nın çevresinde iki büyük devlet bulunmaktaydı. Hz. Peygamberin temel görevi yeni dinin olabildiğince fazla insana ulaştırılması yani tebliğiydi. Bu amaçla civar kabile ve devletlere bu tebliğin ulaştırılması için çeşitli yollara başvurulmuştur. Arabistan'a komşu olan iki büyük devlete ilahî mesajların ulaştırılması elbette çok önemliydi ve hedeflerden birisiydi. İşte bu amaçla Hz. Peygamberin fiili karşılaşması olmasa da dine davet mektuplarıyla iletişim kurulması atılan adımlardan birisiydi fakat yeterli olmamıştır. Çünkü buna istenen olumlu karşılık alınamamıştı.

Yukarıda da değinildiği üzere bu devletlerden birisi, kisraların devleti de denilen Sasâni Devleti, diğeri ise Bizans İmparatorluğu idi. İslâm dünyasında bu dönemde yakın komşu konumu nedeniyle bu iki devletle ilişki ve temaslar ayrıca irdelenecektir.

İslâm dinini yaymak ve fetih stratejisini doğru konumlandırmak için özellikle ilk iki halifenin attığı her adımı sebep ve sonuçlarıyla irdelemek sonraki hareketleri anlamak açısından önem arzetmektedir. Mezopatamya ve kuzeyine yapılan ilk hareketleri anlayabilmek içinse dört halife dönemini özellikle de Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde siyasi ve askeri hareketliliği iyi bilmek gerekir.

2. Hz. Ebubekir Dönemi (M 632-634)

Hz. Ebubekir öncelikle Hz.Peygamber'den sonra İslâm inancı ve Müslüman toplumu için ciddi bir sınav niteliğinde ortaya çıkan Ridde olaylarını halletmek sonra da Bizans'la başlayan mücadeleye odaklanmak niyetindeydi.

Umumiyetle *"Ridde Savaşları"* olarak bilinen Hz. Ebubekir dönemindeki mücadeleler, İslâm fetihlerinin başlangıcının ilk adımları olarak yorumlanabilir.[20] *"Nitekim Belazuri, bu savaşların ardından Hz. Ebubekir'in Suriye bölgesine ordu göndermeye karar verdiğini söyler."*[21]

[20] Yüksel, 176-180.
[21] Belâzürî, 149.

Nitekim dinden dönenler ve yalancı peygamberler üzerine hızlı bir şekilde seferler düzenlendi. Ridde olayları ve yalancı peygamberler meselesi hallolduktan sonra Bizans'a odaklanmak ve gerekli önlemleri almak daha sağlıklı bir zemine oturtulabildi.

Bizans'ın hâkim olduğu Şam bölgesinde başlayan fetihler aslında Hz. Peygamber zamanındaki mücadelelerin bir devamı niteliğindedir.[22] Hz. Ebubekir'in Filistin ve Suriye bölgesine ordu göndermesiyle ilgili asıl sebep, kaynaklarda somut olarak zikredilmemekle birlikte, Ahmet Turan Yüksel'in [23] makalesinde Muhammed Abdülhayy Shaban'ın bunu, "mümkün olan en çok ganimet elde etmek" [24] gayesine bağladığını zikretmektedir.

Hz. Ebubekir'in Şam bölgesine asker göndermesinde şu sebepler etkili olmuştur:

a) Resulullâh tarafından başlatılan bir girişimi devam ettirme,
b) Arapları cihada sevk ederek Ridde Savaşları'yla sarsılan İslâm toplumunun bünyesinin sağlamlaştırma,
c) Bizans tarafından kaynaklanan Müslümanlara yönelik baskı ve şiddeti önleme.

Başlangıçta bölgesel karakter arz eden bu seferler, giderek geniş kapsamlı seferlere dönüşmüş ve hedef de bizzat Bizans toprakları içinde yer aldığı için fetihle birlikte buralar ele geçirilmiş oldu.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir ile başlayan Râşid Halifeler devrinde İslâm'a davet faaliyetleri, fetih hareketi şeklini almıştır. Bu hareketin tek gayesi de fisebîlillah (Allâh yolunda ve Îlây-ı Kelimetullâh-Allâh isminin ve dinin yüceltilmesi) maksadıyla yapılmıştır.[25]

Hz. Ebubekir, Ridde Savaşları'ndan sonra Halid b. Velid'i güneyden Basra kıyılarına, İyaz b. Ğanem'i de kuzeyden Sasâniler üzerine gönderdi. Sasânilerle yapılan ilk savaşlarda Müslüman askerler üstün başarılar elde ettiler ve Sasâniler ağır mağlubiyete uğradılar. Daha sonra defalarca Sasânilerle yapılan savaşlarda Müslümanlar hep üstünlük sağladılar ve birçok yerleşim yeri Müslümanların eline geçti. Böylece Irak bölgesinde Sasâniler'e karşı Halid b. Velid komutasında verilen ilk 14 aylık harekât başarı ile neticelenmiştir.

---

[22] Balcı, 81.
[23] Yüksel, 172, 173.
[24] Hitti, 219; Belâzürî, 156.
[25] Fayda, 291-299; Yüksel, 170.

Bu bağlamda belki de en çok dikkat çeken husus şudur; İslâm fetihleri asla mesnetsiz, sebepsiz, karşı bir saldırı şeklinde olmamıştır. Bilakis önce davetle dine çağrı veya cizye karşılığında barış, eğer bu da olmazsa en son çare olarak savaş düşünülmüş hatta savaşlarda bile anlaşma yolları aranmıştır. Fakat çarpışma kaçınılmaz hale gelmişse, Hz. Halîd b. Velîd'in o muhteşem;

"Sizi Allah'a ve İslâm'a davet ediyorum. Eğer bu davetimi kabul eder de Müslüman olursanız, Müslümanların sahip oldukları haklara sahip olursunuz; onların mükellefiyetlerini de aynen yüklenmiş olursunuz. Eğer bunu kabul etmezseniz cizye veriniz. Eğer bunu da kabul etmezseniz, şunu iyi biliniz ki, ben sizinle savaşmak için sizin hayata karşı olan hırsınızdan daha fazla ölmeye karşı hırslı olan bir ordu ile geldim!" [26] sözünün gereği olan savaşmaktan da geri durulmamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bizans ile ilişkiler başlangıçta bu ülke Kralına ve sınırlarına yakın bölgelerdeki Arap kabilelerine İslâm'a davet mektuplarının gönderilmesiyle başladı. Bu ilişkiler doğal olarak Bizans ile olan ilişkilerin zeminini de hazırladı.

Başlangıçta ikili ilişkiler düşmanlığa değil, dine davet ile alakalıydı ve İslâm'ın mesajının bu bölgelerde yaşayan kabilelere duyurulmasıyla alakalıydı.[27] Ancak Hz. Peygamber'in elçilerinin öldürülmeleri, Müslümanlarla anlaşma yapan veya İslâm'ı kabul eden bazı kabile reislerinin öldürülmesi,[28] Müslüman bölgelerin güvenliğine yönelik baskı, dayatma, tehdit ve fiili saldırıların mevcudiyeti, buralar üzerine seferlerin düzenlenmesine sebep oldu.

İslâm fetihleri ve bölgeye yerleşme stratejisinde Hz. Ebubekir'in takip ettiği yöntem son derece netti. Buna göre Bizanslıları bölgeden uzaklaştıracak hareketlere girişmek ve çok sayıda askeri Bizans üzerine sevk etmek suretiyle Bizans'ı kesin bir şekilde yenilgiye uğratmak temel hedefti. Yani Müslümanlar zaferi daha fazla isteyen taraftı.[29] Halife Hz. Ebubekir döneminde Bizans'a karşı yürütülen mücadeleler sonraki dönemlerin de alt yapısını oluşturdu ve kısa zamanda toparlanabilecek mahalli yapılar güçlendirildi.

[26] Fayda, 338-339.
[27] Balcı, 76; Kaegi, 112.
[28] Kaegi, 112-114.
[29] Kaegi, 194-195.

Başlangıçta Müslümanlar Bizanslı yerel birliklerle karşılaşıp onları yenmişlerdir. Bu sırada Bizans'ın merkezdeki ordusuyla (Mûte Savaşı) 629 tarihine kadar henüz büyük çaplı bir karşılaşma olmamıştır. Fakat yenilgiler devam ettikçe Bizans'ın merkez ordusu da savaşlara katılmış hatta karşı atağa bile geçmişlerdir. İki büyük savaşta yenilince (Ecnadeyn 634 ve Yermük 636) Bizans'ın Müslümanları durdurma veya Şam bölgesinden söküp atma hayalleri depreşmiş, fakat savaşlardaki yenilgileriyle bu hayalleri sona ermiştir.[30] Bu süreçte bölge ile ilgili hem daha iyi tanıma hem de nerelerin startejik değeri olduğu veya olabileceği tespit edilerek sonraki sefer oraya yoğunlaşılıyordu.

3. Hz. Ömer Dönemi (M 634-644)

Halife Hz. Ebubekir döneminde Bizans'a karşı yürütülen mücadeleler, Hz. Ömer döneminde daha düzenli bir hale dönüştürülmüştür.[31] Bu dönemde Bizans'a karşı yürütülen fetih politikaları iki açıdan önemlidir:

a) Hz. Ömer zamanında hudut güvenliğine çok önem verilmiş, Anadolu'nun ya da Bizans'ın içlerine doğru fazla bir hareketlilik düşünülmemiştir. Yine Kuzey Afrika'da bilinmeyen yeni yerlerin fethine izin verilmemiştir. Aynı durum Ortaasya bölgesi için de geçerli olmuştur. Hz. Ömer buna izin vermemiş ve bilinmeyen bölgelerin oluşturabileceği tehlikeye karşı daima teyakkuzda olmuştur.

b) Fetihlerle ilgili Bizans'la mücadelelerde Suriye'de, Filistin'de ve Irak bölgesinde önemli başarılar kazanılmasına rağmen mücadeleler el-Cezîre ve İrminiyye'ye kaydırılmıştır.[32] Çünkü Bizans için Müslümanların Suriye ve Irak arasındaki haberleşme ve dirsek teması sağlamalarını tehdit eden en kolay bölge Mezopotamya idi. Bu nedenle Mezopotamya'nın fethi Müslümanların güvenliği için gerekliydi.[33] Nitekim Hz. Ömer asıl tehlikenin el-Cezîre üzerinden gelebileceğini düşünmekteydi. Hz. Ömer'den sonra politikalarda bir değişiklik göze çarpmaktadır ki, o da fetihlerin artık Bizans'ın merkezine doğru yapılmasıdır.

---

[30] Kaegi, 216; Balcı, 99.
[31] Yüksel, 173.
[32] Balcı, 101.
[33] Kaegi, 232.

4. Hz. Osman Dönemi (M 644-656)

Hz. Osman dönemine bakıldığında halifeliğinin ilk dönemlerinde hem Ortaasya'nın derinliklerine hem de Anadolu üzerine fetih seferleri sıklaştırılmıştır. Ortaasya'da Maveraünnehir'e kadar sınırlar genişletilirken Anadolu'da da fethedilen sınır bölgelerinin tahkimatı sağlamlaştırılmıştır. Özelikle Suriye valisi Muaviye'nin Hz. Ömer devrinde gösterilen ihtiyatlı tavır ve daima teyakkuzda kalma durumuna karşın bu dönemde daha rahat hareket ettiği bilinmektedir.

Hz. Osman döneminde tüm Suriye bölgesinin valiliğinin sorumluluğu ile Muaviye daha fazla hareket alanı bulmuş, fırsat buldukça Bizans üzerine seferlerle baskı oluşturmayı başarmıştır. Sonraki döneminde bu husus daha bir önem kazanmıştır. Hz. Osman'nın ikinci dönemindeki iç ihtilaflar fetih hareketlerini durdurmuştur. Çünkü iç dengeler üzerinde daha çok durulmuş, tüm enerji bu alanda harcanmıştır.

5. Hz. Ali Dönemi (M 656-661)

Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde başlayan iç karışıklıklar, halifeye karşı bir isyana dönüşmüştür. Nitekim bu olayların devamında halife şehit edilmiştir. Bu olayların bir yansıması olarak Hz. Ali döneminde İslâm fetih startejisinde bir donukluk yaşanmıştır. Özellikle Muaviye'nin Suriye'de uzun yıllar süren valiliği esnasında elde ettiği güç ve kurduğu yönetim sistemi Hz. Ali'den bağımsız hareket etmesine, hilafetin kararlarının hiçe sayılmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle bu dönemde yeni bir fetih hareketine imkân vermemiştir. Adeta fetihler donuklaşmıştır. Çünkü tüm enerji içteki hilafet mücadelesine yönlendirilmiştir. Neticede bu dönemde kayda değer bir fetih gerçekleştirilmemiştir. Daha önceki fetihlerle elde edilen yerler muhafaza edilmiştir.

B. İSLÂM FETİHLERİNİN STRATEJİSİ

Hz. Peygamber döneminde fetih straejisi olarak civar kabilelerin, bölge valilerinin ve nihayet iki büyük komşu devlet olan Bizans ve Sasâni krallarını dine davet mektuplarıyla İslâm'a çağırmak ve halklarıyla beraber İslâm inanç esasları üzere bir düzen ile buluşturmak temel strateji olmuştur. Bu nedenle Hz. Peygamberin son dönemlerinde Bizans'ın ortaya koyduğu saldırgan tutuma ve İslâm sınırları üzerine

harekete geçirmeye çalıştığı Hristiyan kabilelere karşı İslâm toplumunu ve sınırlarını savunma durumu daha belirgin hale gelmiştir. Hatta Bizans'ın tutum ve dezenformasyon söylentilerine karşı hızlı bir reaksiyon bile geliştirilmiş, saldırı ihtimali ciddiyetle ele alınmış ve hatta olumsuz bir sürpriz yaşanmaması için önleyici ataklar da sergilenmiştir. Bu anlamda Tebük seferi işte böyle bir önleyici tedbir olmuştur.

İslâm fetih stratejisinde Hz. Ebubekir'den takip edegelen yöntemde tereddüt edilmeyen bir husus vardı. Buna göre Bizanslıları sınır bölgelerinden uzak tutacak hareketlere canlılık ve süreklilik kazandırmak ayrıca olabildiği kadar askeri Bizans üzerine sevk etmek yoluyla Bizans'ı yenilgiye uğratmak, Bizans'ı İslâm toprakları üzerine hareket edemeyecek duruma getirmekti. Yani Müslümanlar Bizans'tan gelmesi muhtemel saldırılardan emin olmak istemekteydiler.[34]

Halife Hz. Ebubekir döneminde Bizans'a karşı yürütülen mücadeleler, Hz. Ömer döneminde daha düzenli bir hale dönüştürülmüştür.[35] Bu dönemde Bizans'a karşı yürütülen fetih politikaları iki açıdan önemlidir:

a) Başlangıçta Müslümanlar Bizanslı yerel birliklerle karşılaşıp onları yenmişlerdir. Bu sırada Bizans'ın merkezdeki ordusuyla henüz bir karşılaşma olmamıştır. Fakat yenilgiler devam ettikçe Bizans'ın merkez ordusu da savaşlara katılmış hatta karşı atağa bile geçmişlerdir. İki büyük savaşta yenilince (Ecnadeyn ve Yermük) Bizans'ın Müslümanları durdurma veya Şam bölgesinden söküp atma hayalleri depreşmiş, fakat savaşlardaki yenilgileriyle bu hayalleri sona ermiştir.[36]

b) Hz. Ebubekir döneminde Suriye'de belli yerlerde konuşlanmış komutanlar, yerel mücadeleler vererek bazı hamlelerde bulunuyordu. Bizans merkez ordusu büyük çapta kalabalık orduyla saldırılara geçince Müslüman yerel kuvvetler kısa zamanda birleşip onlara karşı koyuyorlardı. Savaştan sonra da tekrar ayrılıp kendi bölgelerine çekiliyorlardı. Böylece dağılan Bizans askerleri takip ediliyor ve bir daha birleşmelerine fırsat verilmiyordu. Küçük çaplı Bizans askerlerinin sığındıkları şehir ve kaleler de

[34] Kaegi, 194-195.
[35] Yüksel, 173.
[36] Balcı, 99.

kuşatılıp fethediliyordu. Böylece birçok koldan kapsamlı bir şekilde Bizans'a karşı mücadele veriliyordu.[37]

Burada dikkati çeken bir husus da şudur; Hz. Ömer zamanında hudut güvenliğine çok önem verilmiş, Anadolu'nun ya da Bizans'ın içlerine doğru fazla bir hareketlilik düşünülmemiştir. Hz. Ömer buna izin vermemiş ve bilinmeyen bölgelerin oluşturabileceği tehlikeye karşı daima teyakkuzda olmuştur. Buna karşın fetihlerle ilgili Bizans'la mücadelelerde Suriye'de, Filistin'de ve Irak bölgesinde önemli başarılar kazanılmasına rağmen mücadeleler el-Cezîre ve İrminiyye bölgelerine kaydırılmıştır.[38] Çünkü Bizans için Müslümanların Suriye ve Irak arasındaki haberleşme ve dirsek temasını sağlamalarını tehdit eden en kolay bölge Mezopotamya idi. Bu nedenle Mezopotamya'nın fethi Müslümanların güvenliği için gerekliydi.[39] Nitekim Hz. Ömer asıl tehlikenin el-Cezîre üzerinden gelebileceğini düşünmekteydi.

Hz. Ömer'den sonra politikalarda bir değişiklik göze çarpmaktadır ki, o da fetihlerin artık Bizans'ın merkezine doğru yayılmasıdır. Özelikle Muaviye'nin valiliğinin sonraki döneminde bu husus daha çok önem kazanmıştır.

C. İSLÂM FETİH POLİTİKASININ TEMEL DİNAMİKLERİ

Din, dünya üzerinde meydana gelen her türlü siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik değişikliklerde başat unsur olarak her dönemde öne çıkan ve süreçleri hızlandırma yeteneği olan bir vakıadır. Kısa zaman içerisinde her türlü imkânsızlığa rağmen kendilerinden hem teknik, hem de fiziki imkân ve kabiliyet bakımından kat kat üstün olan iki büyük imparatorluğu dize getiren Müslümanların fetihlerinin arkasında, yeni dinin tevhit anlayışı ve dine olan bağlılığın yani İslâm ruhunun yattığı kabul edilmektedir. Çünkü bu fetihler hem Dünya hem de bölge coğrafyasının geleceğinin şekillenmesinde muazzam derecede etkide bulunmuştur. Fetihleri bu ruhun dışındaki saiklerle açıklamaya çalışmak yanlış sonuçlara ulaştıracaktır.

Kimi müsteşriklerin, yabancı ilim adamlarının İslâm fetihlerini salt dînî veya iktisadî olarak açıklama gayretleri işin özünde yanlış teşhis arama çabası olarak telakki

[37] Balcı,100; Yüksel, 186.
[38] Balcı, 101.
[39] Kaegi, 232.

edilebilir. Çünkü Müslümanları bu heyecana sevk eden amilleri dışarıdan mütalaa etmek, yanlış neticelere götürme temayülü taşımaktadır. Oysa İslâm fetihleri ne sadece ekonomik-iktisadî kaynaklıdır ne de sadece dinî saiklerle açıklanabilir. Belki de bu iki faktörün yanına yeni bir şahsiyet/kimlik bulma heyecanı, arzusu veya dinin getirdiği mesaj etrafında ulaşılabildiği yerleri şekillendirebilme çabasını aramak gerekmektedir. Fakat bunların dışında başka sebeplerin varlığı da şüphesiz zikredilebilir. Bunları da göz ardı etmemek gerekir. Ama şu çok rahatlıkla söylenebilir ki; bütün bu sebeplerden daha mühim ve ilham kaynağı olan şey dînî sebeplerdir. Çünkü ancak İslâmî düşünce sistemi bir toplumu bu kadar dönüştürebilmiştir.

Din olgusunu ortadan kaldırıldığında haklı olarak şu soru sorulabilir: Madem din olgusunu en büyük sebep olarak görmek yanlışsa diğer tüm faktörler aynıyken, Araplar o zamana kadar böyle bir ruh ve heyecanı niçin yakalayamamışlardır? Eğer, "Sadece bir lidere ihtiyaç vardı" gibi bir cevap verilecekse, o zaman da şu söylenebilir: Araplarda bilindiği gibi daha önce de toplumu etkileyen büyük şahsiyetler, nüfuz ve servet sahibi liderler gelmiştir. Fakat böyle bir yayılma asla görülmemiştir. Hele siyasi bir birlik hemen hemen hiç kurulamamıştır. Çünkü Arap asabiyeti buna hep engel olmuştur. Fakat İslâm ve Hz. Peygamber şahsında bu birlik bütünüyle olmasa da çok büyük bir çoğunlukla sağlanmıştır. Çünkü ancak İslâmî düşünce sistemi bir toplumu bu kadar kısa sürede ve bu kadar hızlı dönüştürebilmiştir.

Sonraki süreçte de İslâm'ın yayılmasındaki en temel amaç, bir bölgenin siyasî kontrolünü ele geçirmek ve buraya İslâm hâkimiyetinin şiarlarını hâkim kılmaktır.[40] Bu süreç işlerken dinin rahatlıkla yaşanacağı bir ortam oluşturarak kendini görünür kılma yanı da mevcuttur. Bu süreçte dini, siyasi, ekonomik vb. alanlar öne çıkmaktadır. Oysa İslâm fetihleri ne sadece ekonomik-iktisadî kaynaklıdır ne de sadece dinî gerekçelerdir. Bu iki faktörün yanına yeni bir şahsiyet/kimlik bulma heyecanı, arzusu veya dinin getirdiği mesaj etrafında ulaşılabildiği yerleri şekillendirebilme çabasını aramak gerekmektedir. Fakat bunların dışında başka sebeplerin varlığı da şüphesiz zikredilebilir. Bunları da göz ardı etmemek gerekir. Ama şu çok rahatlıkla ifade edilebilirki; bütün bu

[40] M. Halil İnalcık, "*İstanbul; Bir İslâm Şehri"*, (Çev.: İbrahim Kalın), *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, İst. Üniv. Edb. Fak. Yayınları, IX, İstanbul 1995, 250; Fayda, 291-299.

sebeplerden daha mühim ve ilham kaynağı olan şey, asıl etken yukarıda ifade edildiği gibi dinî sebeplerdir.

Genel olarak İslâm fetihlerinin başarı sebepleri şu etkenler üzerinden değerlendirilmektedir:

a) Dinî sebepler,

b) Sosyal ve siyasal sebepler (Arapların siyasî birliğe olan ihtiyaçları),[41]

c) İktisadî sebepler (yeni ülkeler, kaynaklar ve ganimetler),

d) Bizans ve Sasâniler'in köhnemiş siyasî, askerî ve idarî durumu gibi sebepler sıralanabilir.

Hakkı Dursun Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi* adlı eserinde batılı araştırmacıların tek taraflı tespitlerini eleştirerek, İtalyan müsteşriklerinden Caetani'nin**,** İslâm fetihlerini sadece ekonomik ve iktisadî amillerle açıklama hatasına düştüğünü, Hollandalı M. J'de Goeje'nin de farklı bir hataya düşerek bu fetihleri, Arapları yabancı hâkimiyetinden kurtarma endişesine sarıldığına dikkat çekmektedir.[42] Dikkat edildiğinde her iki Batılı Araştırmacının da bakış açısında, kendi kültür ve medeniyetlerinin algı biçiminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu iki düşünce biçimi de, mensup oldukları Batılı düşünce sistemi ve algısının bir tezahürüdür. Oysaki medeniyetlerin beslendiği düşünce sistemleri, dünya görüşleri bir başka medeniyetin temel felsefesini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla Batılı Araştırmacıların tek taraflı, öznel değerlendirmelerine katılmak mümkün değildir. Çünkü yukarıda sıraladığımız sebeplerden başka birçok sebebin bu başarılarda payı olduğunda şüphe yoktur.

D. İSLÂM FETİHLERİNİN BAŞARI SEBEPLERİ

Genel olarak İslâm dini, fetihlerin arkasındaki hâkim unsur olarak karşımıza çıkmakla birlikte, İslâm fetihlerini ekonomik, sosyal ve o günkü siyasal şartlara bağlayanlar ve bu nedenle başarılı olduğunu ifade edenler olmuştur.[43]

---

[41] Kaegi, 255.
[42] Yıldız, 58.
[43] Yüksel, 175.

Ahmet Turan Yüksel, makalesinde Batılı Araştırmacıların görüşlerini değerlendirirken, genel olarak bu araştırmacıların İslâm fetihlerinin başarılı olmasında, Bizans ve Sâsâni devletinin aralarında uzun süredir savaşması ve bu iki devletin de savaşlardan bitkin düşmüş olması fikrini ön plana çıkardıkları sonucuna varmaktadır. Bu savaşlardan dolayı her iki devletin halkları yönetimlerinden uzaklaşmış, yeni bir idareyi kabule hazır hale geldiklerini belirtmektedir.[44] Bunun yanında şu sebepler de zikredilebilir:

a) Müslüman Arap halkının çöl şartlarını bilmesi, çölü iyi ve ekonomik kullanabilmesi,

b) Araplarda o güne kadar görülmemiş birlik ve beraberlik ruhu, İslâm'ın etkisiyle gelişen "ümmet" olma şuurunun kazanılması,

c) Bizans ve Sâsâni devletlerinin Müslüman fetihlerine karşılık kendi halklarıyla sağlıklı bir birliktelik kuramamış olmaları,

d) Eskiden beri Arapların birbirleriyle sürekli kan davaları ve kabileler arası savaşı devam ettirerek her an savaşa ve mücadeleye hazır olmaları ve bundan kaynaklanan mücadeleci ruhlarının, bu enerjilerini düşmana karşı kullanmaları gibi nedenler de etkili olmuştur.[45]

E. İSLÂM FETİHLERİNİN SONUÇLARI

Olayları sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmek yaygın bir tekniktir. Özellikle nedensellik ilkesi bağlamında batı dünyası her bir olayla igili sebep sonuç ilişkisine odaklanır. Ancak bazen o anda görülmeyen sebep sonuç ilişkisi daha sonra tarih penceresinden bakıldığında insana yeni argümanlar sunar. Bu noktada İslâm fetihleri sebepleri kadar sonuçları ile de dikkatleri çekmiştir. İslâm fetihlerinin hızlı bir şekilde devam etmesi, fetihlerin başarılı olması, bir takım sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar şunlardır:

---

[44] Yıldız, 59; Yüksel, 185.

[45] Osman Gürbüz, "Bizans ve Sâsânilerdeki Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, (1. Baskı), 2007, 159-178; Yüksel, 186-188.

a) İslâm fetihleri hem bölge hem de dünya tarihi üzerinde büyük etki yapmıştır. Arabistan merkezli yeni bir dinin, medeniyetin dünyaya yayılması mümkün olmuş, eski İran, Mısır ve Antik medeniyetlerin merkezlerine hâkim olunmuştur.

b) İslâm'ın birleştirici ve kaynaştırıcı ruhu, yeni fethedilen toplumları etkilemiş, böylece İslâm medeniyetinin zengin dokusu meydana gelmiştir.

c) Müslüman halk zenginleşmiş, özellikle Müslüman tüccarlar vasıtasıyla İslâmiyet, Uzak Doğu'ya, Afrika Kıtası'nın birçok bölgesine yayılmıştır.

d) Müslüman milletler tecrübelerini paylaşmış, yeni bir kültür birikimi ortaya çıkmış, bu da şehirleşmeye, ekonomik ve bilimsel ilerlemeye fırsat vermiştir.

e) İslâm dini bu fetihler sayesinde hem Anadolu üzerinden İstanbul önlerine, Ege Denizi kıyılarına hem de İspanya üzerinden Avrupa kıtasına tesir etmiştir. Bu da Avrupa'daki bilimsel ve kültürel ilerlemelerin temellerine kaynaklık etmiştir.

f) İslâm fetihlerinin başarılı olmasında, bu fetihlerin kalıcı ve devamlı olması oldukça etkili olmuştur. Bu başarıda hem İslâm dininin arz ettiği önem hem de Müslümanların fethettikleri yerleri en iyi şekilde idare etmeleri ve insanlara değer vermeleri etkili olmuştur. Çünkü İslâm inancında esas olan fizikî coğrafyaların fethi değil, insanların gönüllerinin fethedilmesi önemlidir.[46]

İslâm Fetihleri, müşterek bir imanın, müşterek bir tefekkürün, müşterek bir ahlâkın çeşitli coğrafyalarda ve muhtelif milletlerde vücut bulup yerleşmesini sağlamıştır. Aynı zamanda kendine özgü ve büyük bir medeniyetin doğmasına sebep olmuştur. Bu fetihler sayesinde ilimde, felsefede, teknik sahalarda ve güzel sanatların birçok dalında orijinal eserler veren büyük ilerlemeler kaydeden Müslümanlar, yalnızca kendi topraklarındaki insanları değil, başta Avrupa'daki insanlar olmak üzere bütün insanlığı etkilemişlerdir. Bu gelişmeler daha sonra Avrupa'da başlayacak olan Rönesans ve Reform hareketlerine de kaynaklık etmiştir.

[46] Fayda, 75.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİTLİS ŞEHRİ İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

1.1. BİTLİS'İN COĞRAFİ KONUMU ADI VE KURULUŞU

Bir beldenin veya bölgenin adlandırılmasında gerek zaman gerek mêkan gerekse insan unsuru etkili olmaktadır. Özellikle kadim şehirlerin isimleri zaman zaman efsanelere dayandırılır. Bu noktada Anadoluda birçok şehrin ismi ile ilgili efsaneler anlatılır. Bu efsanelerden biri de Bitlis şehrinin isimlendirilme sürecinde geçmektedir.

Bitlis'in adı ve kuruluşu hakkında öteden beri çeşitli efsanevî rivayet ve söylentiler anlatılmıştır. Bunların doğru olup olmadığı tarih kaynaklarında hep muğlâk kalmıştır. Bu tür efsanevi anlatımların göze çarpan tarafı, bunların olduğu gibi anlatılması, üzerinde kritiğin yapılmamış olmasıdır. Bu nedenle burada bu konuyla ilgili bilgiler derlenerek daha sonra bir kritiğe tabi tutalacaktır. Bitlis Şehrinin Coğrafî Konumu hakkında bilgi verildikten sonra "Bitlis" Adının Menşeî ve Şehrin Kuruluşu başlığı altında konu işlenecektir.

1.1.1. Bitlis Şehrinin Coğrafî Konumu

Bitlis'in sınırları içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin coğrafî bölgeleri içinde en geniş yer kaplayan, aynı zamanda oldukça yüksek ve engebeli yer şekillerine sahip bölgesidir. Bitlis, Toros dağlarının kuzey yamaçlarındaki, Fırat Nehri'nin aşağı kollarıyla kesilen bu sarp topraklarda stratejik bir dağ geçidi boyunca uzanmaktadır. Bölgenin ortalama yükseltisi 2000 metreyi bulmaktadır. (Türkiye'nin ortalama yükseltisi 1132 metredir.) Doğu Anadolu Bölgesi de kendi içerisinde bölümlere ayrılmaktadır. Bitlis şehri bu bölümlerden Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Muş Ovası ile Van Gölü arasındaki Nemrut Dağı, büyük kalderaya sahip dünyanın sayılı volkanik dağları arasında yer alır. Nemrut yanardağından çıkan lavlar, daha önce mevcut Van Gölü'nün Bitlis tarafındaki gidiş yönünü kapatarak Van Gölü'nün kapalı bir havzaya dönüşmesine ve Bitlis vadisinin de lavlarla kaplanmasına sebep olmuştur.[47] Bitlis şehrinin coğrafî yapısı da bu kapalı havzaya göre şekillenmiştir.

---

[47] Recep Yaşa, *"Bitlis'te Türk İskânı (XII-XIII. yy.)"*, Ahlât Kültür Vakfı Yayınları, No: 2, Ankara 1992,

Bitlis, 41 derece 33 dakika ve 43 derece 11 dakika doğu boylamları, 37 derece 54 dakika ve 38 derece 58 dakika kuzey enlemleri arasında yer alan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan il ve ilçe merkezini oluşturan yerin adıdır. Yüzölçümü 6707 km^2 (bazı ansiklopedilerde ve kitaplarda ilin yüzölçümü 8551 km^2 olarak kaydedilir) olan il, doğuda Van Gölü, batıda Muş, kuzeyde Ağrı, güneyde Siirt illeri ile çevrelenir. İlin yeryüzü şekillerini Van Gölü'nün güney ve kuzeyindeki dağlarla bunların arasında ve üstündeki düzlükler oluşturur. Bu düzlüklerin büyük bir bölümü platolardır; ovalar ise daha azdır. İl topraklarının büyük bölümünü kaplayan dağların yükseltisi genellikle 2000 metrenin üstündedir. Az bir yer kaplayan ova düzlüklerinin en önemlileri Rahva Düzü ve Ahlât Ovası ile Arin ve Adilcevaz Ovaları gibi daha küçük düzlüklerdir. Platolar ise dağların eteklerinde ve üstünde yer alır. Nemrut Dağının 1900 metreden yüksek kesimlerinde masa yapılı platolara rastlanır.[48]

Bitlis, etrafı dağlarla çevrili vadi yatağında, Doğu Anadolu'yu Güney Doğu Anadolu'ya bağlayan önemli boğaz geçitleri üzerinde kurulan tarihî bir şehirdir. Kentin kurulduğu vadiyi Bitlis deresi yarmaktadır. Tarih boyunca Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu bölgesi ve Asya uygarlıkları arasındaki tek ulaşım ve geçiş yolu bu vadiden sağlamıştır.[49] Bitlis şehri, Nemrut Volkanı'nın çıkardığı lavlar ve bu lavların oluşturduğu yükseltiler arasındaki dar bir alanda oluşan vadinin üzerine kurulmuştur.[50] Bu dar vadinin doğu kısmının volkanik akıntılarla kapanması ve çok dar bir geçit haline gelmesi, Bitlis'i ayrıca Doğu-Batı yönlü bir geçit haline getirmiştir. Bu lav akışının kaynağını, Bitlis Çayı vadisinde görülen Nemrut Volkanı teşkil etmektedir.[51] Şemsettin Sâmi, Kâmusu'l-Âlam'da Bitlis hakkında; Van Gölü'nün batı sahilinden 15 km (resmi ölçümlerde 27 km'dir) kadar doğusunda olup, Van Gölü'nden bir set ile ayrılmıştır. Deniz seviyesinden 1572 metre yükseklikteki bir mevkide olup, havası bazen serin ve kışın çok soğuktur.

Giriş. xi; Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş*, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2016, 7.

[48] Sadreddin Tusun, Bitlis, Hakkâri, Siirt ve Şırnak İllerinin Diplura (Insecta) Faunasının Saptanması, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır 2011, 34.

[49] Robert H. Hewsen, " *Pağeş/Bitlis ve Daron /Muş'un Tarihi Coğrafyası*", Rıchard G. Hovannısıan (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş*, Aras Yayınları, İstanbul 2016, (45-63); Darkot, 658.

[50] Darkot, 658.

[51] Kenan Arınç, "*Tatvan Şehri -Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları"*, Atatürk Üniv. Yay. No: 925, Erzurum 2001, 11-12.

Civarındaki suları, bağ ve bahçeleri çok olup, evleri bahçeleriyle çevrili olduğundan şehir çok büyük görünür. Etrafı kayalık tepelerle çevrilidir.[52]

Bitlis'in coğrafyası üzerinde çevresel faktörler oldukça etkin rol oynar. Özellikle genç volkanik ve metamorfik araziler ile Van Gölü arasında kalan kesim, kuvaterner yaşlı lagüner-litoral depolardan, yani eski ve yeni alüvyonlardan oluşmaktadır. Bakıldığında Bitlis ve çevresi, ülkemizin en yaşlı ve en genç arazi yapısının bulunduğu veya birbiriyle temasta olduğu bir yöredir. Bu durum uzun bir jeolojik mazinin ve paleo coğrafik evrimin bir sonucudur. Yapılan tektonik çalışmalar, Hersinyen kıvrımlarını da ihtiva eden Bitlis masifinin, Arabistan levhası ile Anadolu arasında bir kenet kuşağı olma özelliğini ortaya koymuştur.[53]

Bitlis yöresindeki önemli coğrafî şekillerden biri de göller ve göl taraçaları oluşturmaktadır. Bitlis, göller bakımından da zengin bir kenttir. Van Gölü'nün bütünüyle kapalı bir depresyon durumuna gelmesi, muhtemelen Pliyosen'de başlayan ve Pleistosen'e kadar devam eden bir dizi volkanik etkinlik sonucunda gerçekleşmiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak Muş ve Van Gölü birleşik havzasının bölünmesi ve aralarındaki irtibatın kesilmesi de aynı döneme rastlar. Van Gölü kapalı havzasının oluşumu ya da orografik endoreizmin gerçekleşmesi, Nemrut Volkanı faaliyetinin bir sonucudur. Bu faaliyetle, birleşik Muş-Van Gölü havzaları ayrılmıştır. Yer şekillerinden kaynaklanan bu göller, bölgenin aynı zamanda coğrafî yapısı üzerinde etkili olmaktadır.[54] Yaklaşık yarısı Bitlis ili sınırları içinde kalan ve aynı zamanda Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü bir volkanik set gölüdür. Nemrut Dağı'nın çıkardığı lavların çevreye yayılması, bu gölün oluşmasına yol açmıştır. İldeki diğer önemli göller ise Nazik, Sodalı Göl olarak da bilinen Arin, Nemrut ve Aygır gölleridir.

Hakkâri Dağları kuzeyinden Elazığ'ın Palu ilçe merkezi doğusuna kadar güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan Bitlis masifi, kıta-kıta çarpışmasının gerçekleştiği bir alan oluşturarak, adeta yeni bir tektonik dönemin başlangıç noktası ya da simgesi olmuştur. Bu nedenle anılan yöreye "Bitlis Kenet Kuşağı" adı verilmektedir. Bitlis masifi bu kıtasal çarpışmadan etkilenmiştir.[55]

---

[52] Şemsettin Sâmi, *"Kâmûsu'l-A'lâm"*, Kaşgar Neşriyat Tıpkı Basım, Ankara 1996, II, 1239.
[53] Arınç, 13-14.
[54] Arınç, 14.
[55] Arınç, 14.

Günümüz Türkiye'sinde Doğu Torosları'nı teşkil eden ve Hakkâri'deki Cilo dağlarına kadar devam eden bu dağlar, geniş bir kavisle yükselmekte, geniş ve sıradağları meydana getirdiği için aşılması çok güç olmaktadır. Bitlis, bir set görevi oluşturan bu dağların nispeten daralmış olduğu bir vadinin üzerinde kurulmuştur. Bu hat bir taraftan Van Gölü Havzası, diğer taraftan Diyarbakır yaylaları ve el-Cezîre ovaları arasında tek geçiş yolunu oluşturur. Bitlis'in doğusundaki Rahva Ovası üzerinden Muş Ovasına, oradan da Murat Nehri yukarı havzasına ulaşan muhtelif geçitleri takip ederek Erzurum'a, oradan da Karadeniz kıyılarına ulaşır. MÖ IV. yy. Xenophon'un "onbinleri" işte bu geçiş yolunu kullanmışlardır.[56] Bundan dolayı seyyah ve araştırmacılar Bitlis için "Vadideki Yeşil Şehir" ismini kullanmışlardır.[57] Bu özellikleri Van Gölü havzasını Güney Anadolu bölgesine bağlamaktadır. Bilhassa Anadolu'nun batısından gelerek Harput, Bingöl, Solhan, Muş ve Bitlis üzerinden İran'a giden yol ile Musul, İskenderun, Adana, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Bitlis üzerinden kuzeye giden yol bu stratejik önemi sağlamıştır.

1.1.2. Bitlis Adının Menşeî ve Şehrin Kuruluşu

Bitlis, tarih boyunca değişik isimlerle anılmıştır. Asurlular Bitliz, Persler ve Yunanlılar Badlis veya Badlais, Bizanslılar Ballasion, Babalesion veya Baleş, Ermeniler de Baleş,[58] Pağeş-Bağağeş,[59] Bageş (Pagiş) veya Pağişi,[60] Araplar da Badlis, Bedlis,[61]

---

[56] Mehmet Demirtaş-Oktay Subaşı, *"Tatvan Tarihi",* Birleşik Yayınları, Ankara 2013, 14; Darkot, 658; Baran Zeydanoğlu, *"Yabancı Arşivlerde Bitlis ve Kürdler",* Dara Yay, (1. Baskı) İstanbul 2022., x., Ksenophon'nun *"Anabasis"* adlı eserinde Yunan ve Pers mücadelesini konu edinen, çoğunlukla Anadolu toprakları üzerinde geçen seferlere katılan ordununun gidiş-dönüşü için kullanılan tabirdir. Ayrıca tabir "On Binlerin Dönüşü" adıyla da kullanılmaktadır.

[57] Oktay Belli - Evren Belli, *"Bitlis"* VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Ekim 2011-Bitlis: Bildiriler, Rota Ofset, Bursa 2011, 708; Törehan, 13.

[58] Ernst Honıgmann, *"Bizans Devletinin Doğu Sınırı"* (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar), (Çev.: Fikret Işıltan), İst. Üniv. Edb. Fak. Yay. No: 1528, İstanbul 1970, 30, 165.

[59] Rıchard G.Hovannısıan, (7-19), Hewsen,(45-58); Robert W. Thomson, "*Bitlis ve Ermeni Tarihi",* Rıchard G. Hovannısıan (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş,* Aras Yayınları, İstanbul 2016, (109-122).

[60] Urfalı Mateos (952-1136) Vekayinâmesi ve Papaz Grigor'un (1136-1162) Zeyli, (2. Baskı), (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 55, 101; Rıchard G. Hovannısıan, 7; Hewsen, (45-58); Speros Vryonis, Jr. "*Bizans Egemenliğindeki Daron'da Ermeni ve Yunanlar",* Rıchard G. Hovannısıan (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler/Bitlis ve Muş,* Aras Yayınları, İstanbul 2016, (95-107); Thomson, (109-122); Darkot, 658.

[61] Besim Darkot, "Bitlis", *MEB, İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 1970, II, 658.

Selçukluların Andolu'yu fetihlerinden sonra günümüze kadar da Türkler tarafından "Bedlis/Betlis"[62] şeklinde veya günümüz Türkçesiyle "Bitlis" olarak kullanılmıştır.

Bazı kaynaklarda Asurluların Kral II. Sargon zamanında (MÖ 722) Urartular üzerine düzenlediği bir saldırıda Urartu Kralı'nın başkent Tuşpa'dan kaçtığını ve II. Sargon'un Urartu Kralı'nı takip ederek Bitlis (Vaisis)'e kadar geldiğini belirtilmektedir. Bundan yola çıkarak Bitlis'in bir başka isminin de "Vaisis" olduğu anlaşılmaktadır.[63]

Bitlis'in yerleşim yeri olarak ilk defa ne zaman kurulduğu ve adının nereden kaynaklandığı konusu tam olarak bilinememektedir. Fakat bölgede Bitlis adının kaynağı hakkında çeşitli söylenti ve efsanevî anlatımlar vardır. Bunlar içerisinde en meşhur olanı, Büyük İskender'e atfedilen efsanedir.

Buna göre Büyük İskender'in buraya gönderdiği ve Bitlis kalesinin inşa edilmesini kendisinden istediği, bunu gerçekleştiren komutanlarından Betlis (Batlis)'e nispetle şehrin isminin "Betlis" konulduğu anlaşılmaktadır. Bitlis kelimesinin bu şekilde anlamlandırılması, Büyük İskender'in Bitlis'e gelip suyunda şifa bulduğu şeklindeki efsanevi rivayetinde geçen ve komutanına burada ele geçirilemeyecek kadar sağlam bir kale yapılmasını emretmesi ve burayı yapmakla görevlendirilen komutanı Badlis'in ismine dayandırılarak yapılmış olması kanaati yaygındır. Fakat başka kaynaklarda değişik adlarla anıldığı da olmuştur.[64]

"Asur dilinde "Bit" kelimesi; "Yurt", "Bet" kelimesi; "Kale" manasında kullanılmış, "Bitliz" ise "Liz'in yurdu", "Bet-Lis" ise "Liz'in kalesi"manasına gelip bu isimlerle anılmıştır."[65]

Gerek tarihçi el-Makdîsî (991), Gerek Nüzhet'ül- Kulüb'ün (1340) yazarı Kazvinli Hamdullâh Müstevfi, Şerefname'nin (1597) yazarı Şeref Han, gerek Kâmus'ul-Âlam'ın (1889) yazarı Şemsettin Sami yukarıda bahsettiğimiz veçhile şehrin isminin Bitlis kalesini yapan, İskender'in komutanlarından Bedlis veya Batlis'ten geldiğini ileri

---

[62] Sâmi, 1239; Mehmet Tezcan, "Bagağiş/Balalîs" Adından "Badlis/Bidlis"Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında "Bitlis" Adının İlk Görünümleri, (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, (1.Baskı), Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019, 46-58.

[63] Ekrem Memiş, "*Eski Çağ Türkiye Tarihi",* Çizgi Kitabevi, (4. Baskı), Konya 2002, 188-189.

[64] Metin Tuncel, "Bitlis", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, VI, 226; Darkot, 659.

[65] "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi,* Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, II, 1388; *"Bitlis"*, Türk Ansiklopedisi, MEB Yayınları, Ankara 1968, VII, 15.

sürmektedir. Ayrıca Şemsettin Sami, Bedlis kelimesinin manasının *"Havası ve suyu güzel olan yer"* olduğunu belirtmektedir."[66]

Söz konusu efsanede, İskender'in hastalığına iyi geldiği söylenen suyun kaynağının bulunduğu muhite geldiğinde: "*Burasının havası ve suyu ne kadar güzel*" manasındaki beğenisi ve buraya bir kale inşa edilmesi emrine binaen, kaleyi yapan komutanının ismiyle isimlendirildiği kaydedilir.[67] Bitlis ismiyle ilgili olarak tarihçilerin üzerinde durdukları efsanevi olaya ayrıca aşağıda değinilecektir.

MÖ 336'da Makedonya Kralı II. Filibe (Filip) ölünce, yerine oğlu Büyük İskender kral olmuştur. Şeref Han, *Şerefnâme* adlı eserinde Makedonyalı (Rumî) Büyük İskender'in, bilinen Zülkarneyn olduğunu iddia etmektedir. Zülkarneyn "*iki boynuz*" manasına gelmektedir. Büyük İskender'in de alnında boynuz halinde iki et yumrusu vardır. Ayrıca İskender'in doğuya seferler yapmış olması ve 30'lu yaşlarında ölmesinden dolayı aynı kişiler olması büyük olasıdır. Zülkârneyn'in de sürekli doğuya hareket ettiği ve 31 yaşında öldüğü, bu nedenle Zülkârneyn'in Büyük İskender olduğunu savunmaktadır. Buna benzer bir iddiayı "el-Ahbâr et-Tıvâl"ın müellifi Ebû Hanife Dineverî de eserinde yazmaktadır.[68] Ancak zikretmek gerekir ki, bu iddialar bu güne kadar kanıtlanmış değildir. Tam tersine Büyük İskender'in peygamber olmamasının tarihî kişiliğine daha uygun olduğu [69] görülmektedir.

Hem Şerefenâme'de zikredilen hem de birçok çağdaş eserde geçen efsanevî rivayete, araştırmacı kimliğine sahip birçok kimse ihtiyatla yaklaştığı görülmektedir.[70] Bu efsaneye göre; Bâbil'i işgal eden İskender, ordularıyla beraber Hindistan seferine çıkmayı kararlaştırmıştır. Bu arada İskender'in alnında boynuza benzeyen iki et parçası çıkmış, maiyetinden gizlemek için sürekli boynuzlu miğfer kullanmak zorunda kalmıştır. Derdine çare için görüştüğü bütün hekimler, şifasının sularda olduğunu ve her gittiği yerdeki suları kullanmasını tavsiye etmişlerdir. Bu nedenle Büyük İskender, uğradığı yerlerdeki sularda yüzünü yıkayarak sürekli derdine çare aramıştır.

---

[66] Şeref Han*, "Şerefnâme"* (Çev.: Mehmet Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, 383-384; Sâmi, 1239.
[67] Şerefhan, 383-386; Tuncel, 226.
[68] Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, el-Ahbâr ü't-Tıvâl (İslâm Tarihi), (Çev.: Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi), Karmat Matbaacılık, İstanbul 2007, 79-85; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, (c: III-IV), İstanbul 1986, 481; *Şerefnâme*,.383.
[69] Mahmut Kaya, "Büyük İskender", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, XXII, 556-557.
[70] Darkot, 659.

Büyük İskender, Hindistan üzerine giderken, Şattü'l-Arab'a vardığı zaman Dicle nehrine akan bütün suların araştırılmasını istemiş, bilginleri bu işle görevlendirmiştir. Bütün suları araştıran İskender ve maiyeti, uzun bir yürüyüşten sonra Bitlis önlerine gelmiştir. Bitlis çayının hastalığına iyi geldiğini görünce Kösür (Küsür) ve Rabat sularının birleştiği yerde karargâhını kurmuştur.[71] Burada bir hususun zikredilmesi yararlı olacaktır: Büyük İskender'in Bitlis'teki sularda şifa bulma hadisesinin ve burada kale yaptırma emrinin iki farklı şekilde anlatılmış olmasıdır. Bunlardan birinci anlatımda İskender, henüz Babil üzerine gitmeden Bitlis'e gelip yukarıda değinilen Küsür ve Rabat sularını şifa için denemiş, sulardan birisinin hastalığına iyi geldiğini görünce, komutanı Bedlis'e, *"Bu suların kaynağına yakın bir yerde muhkem bir kale inşa et* "[72] emrini vermiştir.

İkinci rivayet ise, yukarıda değinildiği gibi, İskender'in Hindistan dönüşünde yaşadığı bildirilen hadisedir. Fakat dikkatle bakıldığında bu iki anlatım arasında çelişkinin olduğu görülür. Çünkü eğer nakledilen ikinci olay doğru kabul edilirse (ki pek mantıklı görünmemektedir) İskender'in Şattül-Arab'taki bu su için Hindistan seferini ertelemiş olması gerekir. Çünkü Basra körfezi yakınlarından bütün ordusuyla tekrar Bitlis'e gelmesi aylar alan bir zamanı gerektirir. Oysa Hindistan fethi gibi çok önemli bir seferin sırf şifa olduğu söylenen bir su yüzünden ertelenmesinin pek akla yatkın olmadığı görülür. Bu rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira birinci rivayetin daha gerçekçi olabileceğine kanaat getirilmektedir.

Emrindeki hekimler İskender'e suyun kaynağına gitmesini söylemişlerdir. Bu tavsiye üzerine Bitlis'in doğusundan akan Rabat suyu takip edilerek suyun kaynağına gidilmiştir. Ancak İskender günlerce bu suyu kullanmasına rağmen, hastalığına şifa olmadığını görmüş, bu defa şehrin batısından gelen Kösür suyuna yönelmiş, sonunda bu suyun kaynağı olan pınara varmıştır. Bu pınarın bulunduğu suların fışkırdığı o dağlık, ağaçlık, yeşil tepeler Büyük İskender'in gözüne çok güzel görünmüştür. Bu yerin iklimi İskender'i hayran bırakmıştır. Bu güzel tabiat parçasının havasından ve suyundan

---

[71] Şerefhan, 384. (eserde su kaynağının ismi Küsür olarak geçer fakat bazı eserlerde (Abdüsselam Uluçam, Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II- BİTLİS, T.C. Kültür Balanlığı Sanat Eserleri Dizisi/288,17, (1. Baskı), Ankara 2002, 12.) Kösür ya da Kosur olarak geçen su kaynağının adıdır. Bitlis kalesinin 10 km batısında yer alan Duav Yaylasından kaynağını alan su, şehrin doğusundan kaynağını alan Rabat suyu ile Kalenin hemen üst kısmında birleşir ve Bitlis şehir merkezinden geçen Bitlis deresine karışmaktadır.)

[72] Evliya Çelebi, 481.

faydalanmak için birkaç gün burada konaklamaya karar vermiştir. Bu suyun kenarında konakladıktan bir hafta sonra, Kösür suyunun derdine şifa olduğu ve boynuzlarının kaybolduğu görülmüştür. Derdine şifa bulan İskender bu yerin ve suyun ebedileştirilmesi için Bedlis (Lais-Leis veya Bedlis-Batlis) adındaki komutanını yanına çağırarak, bu çeşmeden dört saatlik veya 12.000 adımlık uzaklıkta, Rabat ve Kösür sularının birleştiği yerde müstahkem bir kale inşa etmesini istemiştir. Komutanı olan Bedlis'e (Leis-Lais'e veya Bedlis-Batlis) dönerek;

"Ben İran (veya Hindistan) seferinden dönünceye kadar buraya öyle bir kale yap ki, benim gibi bir kral veya komutan dahi onu ele geçiremesin, böylece bu kalenin ve yerin ismi kuşaktan kuşağa, yüzyıldan yüzyıla ebedileşsin"[73] diye emretmiştir.

Bu emri alan komutan Bedlis (Lais-Leis veya Bedlis-Batlis), hemen işe başlamış ve yedi yılda bu günkü kale temellerinin bulunduğu kaleyi yapmayı başarmıştır. Hindistan (veya İran) seferinden dönen Büyük İskender şehre geldiği zaman karşısında muazzam bir kale görmüştür. Batlis'e haber göndererek kaleyi teslim etmesini istemiştir. Batlis, kaleyi teslim etmeyeceğini, savaşa hazır olduğunu bildirerek İskender'in teklifini reddetmiş ve kale kapılarını kapatmıştır. Bunun üzerine İskender bütün güçleriyle kaleyi kuşatmaya başlamıştır. Günlerce uğraşan İskender, kaleyi alamayacağını anlayınca kuşatmayı kaldırarak Rahva ovasına doğru çekilmiştir. İskender'in çekildiğini gören Batlis, Rahva ovasında İskender'in atının ayağına kapanıp bir zarf içinde kalenin anahtarını sunmuş, çıkışı bu yerden olan tünelden kendilerini şehre davet etmiştir. Burada değinilmesi gereken bir husus da şudur; her ne kadar önceki cümleden Bitlis Kalesi'nin çıkışının Rahva ovası civarında olduğu gibi bir anlam çıksa da bugüne kadar böyle bir bilginin teyidine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bitlis Kalesi ile Rahva Ovası arasındaki uzaklık ve arazi şartları göz önüne alındığında bu ifadenin abartı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kalenin anahtarlarını alan Büyük İskender; "Bre mel'un, mademki anahtarı verecektin neden asi olup bu kadar askerimi kırdın" demesi üzerine Bedlis, İskender'den affını isteyerek;

"Ey büyük fatih! Benim size karşı başkaldırmam ve direnmem sizin daha önce vermiş olduğunuz emrin gereği idi. Siz; benim gibi bir kralın dahi alamayacağı bir kale

[73] Şerefhan, 387; Evliya Çelebi, 481.

yapmamı emretmiştiniz, sizin emriniz üzerine yaptığım bu kalenin ne kadar sağlam ve fethedilmesinin ne kadar imkânsız olduğunu ispat etmek için bu cüreti gösterdim. Şimdi ben ve kuvvetlerim hareketlerimizden dolayı müstehâk olduğumuz cezaya razı olarak emrinizdeyiz" demiştir.[74]

Komutanın bu sözlerini çok beğenen İskender, komutanını ödüllendirmek için şehrin yönetimini bu komutanına devretmiş ve şehre Bedlis (Betlis veya Batlis) adını vermiştir. O günden sonra şehrin ismi Bedlis kalmıştır. Zamanla bazı harf değişikliklerine uğrayan bu isim, günümüze "Bitlis" şeklinde gelmiştir.

Yukarıda zikredilen ve birçok çağdaş eserde geçen efsanevi rivayet ve isimlendirmeye araştırmacı kimliğine sahip birçok kimsenin ihtiyatla yaklaştığını da belirtmek gerekir. Çünkü Arapça, Farsça, Ermenice, Rumca ve Latince metinlerde farklı okuyuşlar tercih edilmiştir.

İslâm kaynaklarında da Bitlis şehrinin ismi bazı Coğrafya ve Tarih eserlerinde şöyle kullanılmaktadır:

İbn Havkal'ın Sûretü'l-arz adlı eserinde Bitlis şehrinden bahisle "Bedlis" ismini kullanmıştır.[75]

Kim tarafından yazıldığı belli olmayan ve bir coğrafya eseri olan Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib'de Bitlis ismi *"Büdlîs" (Bidlîs)* şeklinde geçmektedir.[76]

Ebu İshak İbrahim İstahri'nin eseri el-Mesâlik ve'l-Memâlik'te Bitlis'ten bahsedilirken "Bedlis", şeklinde bir kullanım yer almaktadır.[77]

Belâzürî, Fütûḥu'l-büldân adlı eserinde el-Cezîre'nin fethi ve Abbasîler dönemi İrminiyye bahsinde Bitlis'in telaffuzunu "Bedlis" şeklinde kullanmaktadır.[78]

---

[74] Şerefhan, 387-388; Evliya Çelebi, 482; Darkot, 659.
[75] İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-arz*, (Çev.: Ramazan Şeşen) İstanbul 2017, 303.
[76] V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (2008), (Çev.: Abdullah Duman- Murat Ağarı) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 102.
[77] Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler-Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler,* (Çev.: Yusuf Ziya Yörükân), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 283-286.
[78] Belâzürî, 232, 297.

Yine Şemsettin Sâmi, eseri Kāmûsü'l-a'lâm'da "Bitlis" yahut "Bedlis"[79] ismini kullanmaktadır.

Bütün bu aktarılan bilgi ve rivayetler ışığında; Bitlis şehrinin ilk defa kim ya da kimler tarafından kurulduğu, hangi medeniyetin ya da toplumun şehrin temelini attığı ve yerleştiği elde edilen bilgiler ışığında kesin delillerle ortaya koymak mümkün değildir. Aynı şekilde "Bitlis" kelimesinin hangi sebepten dolayı, ne zamandan itibaren kullanıldığı hususu tarihçiler arasında ihtilaflıdır. Öte yandan Bitlis şehrine hâkim olan farklı milletlerin, kelimeyi farklı şekillerde ifade ettiklerini yukarıda zikrettik. Bununla beraber *Şerefnâme'nin* yazarı Şerefhan, kendisinin meşakkatli bir inceleme ve araştırma yaptığını ve neticede Makedonyalı (Rumî) Büyük İskender'in komutanı Bedlis'ten varid kale isminden kalan bir isimlendirme olduğunu belirtmesi de kayda değerdir.[80]

1.1.3. Coğrafî Eserlerde Bitlis

Bu başlık altında Bitlis'in bazı klasik coğrafya eserlerindeki konumuna dikkat çekilecektir.

Bitlis ile ilgili ilk dönem Coğrafya kitaplarında bölgeler özellikle iklim bölgelerine veya anlaşıla geldiği üzere yedi coğrafî bölge taksimatına göre değerlendirilirken, Bitlis'in de bölge içerisindeki konumuna işaretler vardır. Bazı kaynaklarda Bitlis müstakil olarak zikredilirken bazı kaynaklarda da özellikle giderek daha gözde bir merkez haline gelen Ahlât'tan (Hilat) söz edilerek yetinilmiştir. Her ne kadar Bitlis şehri ismen zikredilmese de Ahlât'a çok yakın olması, aynı sınırlar içerisinde bulunmasından ötürü dolaylı olarak Bitlis'ten de söz edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü o günkü taksimata göre daha çok belli merkezler ön plana alınır, bölgedeki tüm şehirlerden söz edilmezdi.

Burada özellikle coğrafî eserlerde, bölgeyle ilgili müstakil olarak Bitlis'in zikredildiği eserlerden o günkü konumuyla ilgili bilgilere yer verilecektir.

---

[79] Sâmi, 1239.
[80] Şerefhan, 383.

1.1.3.1. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'de Bitlis (318-320//951-52)

İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde, İrminiyye, er-Ran ve Azerbaycan başlığı altında yukarıda bahsedilen İbn Havkal'ın verdiği malumata yakın bir malumat geçmektedir. Eserde Bitlis'in Ahlât ve diğer bazı şehirlerle birlikte İrminiye'ye bağlı bir şehir olduğu ve bu bölgedeki alışveriş ihtiyacı için tüccarların Erzurum (Kalîkalâ) üzerinden o zamanlar Rum ülkesinin bir kenti olan Trabzon'a gidip geldiklerinden bahsedilmektedir. Yine Bitlis, Ahlâ ve diğer şehirlerin gelir bakımından birbirine yakın bollukta olduğundan söz edilmektedir.[81]

1.1.3.2. Sûretü'l-Arz'da Bitlis (331-367/943-977)

İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz* adlı eserinin Nahcivan başlığı altında bölge anlatılırken ve şehirlerine değinlirken, o zamanlarda Bitlis ve Ahlât'ın da İrminiyye'ye dâhil olduğu bilgisi aktarılmaktadır.[82] Buradaki insanların ticaret amacıyla Erzurum (Kalîkalâ) üzerinden Trabzon ile İrminiyye arasında gidip geldikleri, Müslümanların ihtiyaç duydukları pek çok eşyayı bu güzergâhtan temin ettikleri belirtilmektedir. Bölge şehirleri zikredilirken; Neşeva (Nahçıvan), Bargirî, Hilât, Malazgird (Mazargird), Bitlis, Erzurum (Kalîkalâ), Erzen, Meyyafârıkîn (Silvan) ve Suruc'un hemen hemen gelişmişlik yönünden aralarında pek bir farkın olmadığına değinilmektedir. Eserin ilgili şehirlerin mesafeleri başlığı altında ise; Bargiri ile Erciş'in arasının 30 fersah, zaman olarak da 2 gün, oradan Ahlât'a (Hilât), 3 gün, oradan Bitlis'e 3 gün, oradan da Erzen'e ve Meyyafârikîn'e 4 günlük bir mesafenin olduğundan bahsedilir.[83]

1.1.3.3. Hudûdü'l-ʿÂlem'de Bitlis (372/982-83)

Yazarı belli olmayan bu eserde de İrminiyye ve Arrân ülkeleri hakkındaki başlık altında şehirler ele alınırken;

---

[81] İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b.Muhammed el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, tahk.: Muhammed Abdulâl el-Hînî, el-Cumhuriyyetu'l- Arabiyyetu'l- Muttahide, 1381/1961, 111.

[82] Mustafa Aylar, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlât ve Çevresi", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, (1.Baskı), Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019, 84.

[83] İbn Havkal, 337.

"Hoy, Barkrî (Bargrî), Ercîc (Arjîş), Ahlât, Nahcivân ve Büdlîs (Bidlîs), kimisi küçük, kimisi büyük, mamûr, nimeti olan kalabalık şehirlerdir. Halkının arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu şehirlerde büyük miktarlarda zili, halı, şalvar ipi ve yün üretilir"[84] şeklinde anlatılır.

Yukarıda verilen bilgiler diğer eserlerde geçtiği gibi birbirine yakın içeriktedir. İrminiye'ye dâhil olan bu yerlerin gelişmişlik seviyeleri de birbirine yakındır.

1.1.3.4.Ebü'l Fidâ (Takvimü'l-Büldan) Coğrafyasında Bitlis (672-732/1273 1331)

Ebü'l-Fidâ tarafından yazılan Takvimü'l-Büldan'da ibn Havkal'dan mülhem ile Neşevâ, Bergeri, Ahlât, Bitlis ve Kâlîkalâ şehirlerinin birbirlerine yakın, verimli, hayratlarının bol olduğuna değinir. Bitlis'in İrminiyye'de 4. İklim sonunda bulunduğunu,

Bitlis'in, Meyyâfârikîn ile Ahlât arasında bulunup sûru olan fakat sûrlarının yarı harap halde bulunan, şehrin bir vadide bostanları olup dağlarla çevrili, kışlarının çok sert, karının çok fazla olduğunu, sularının dışardan şehri katedip geçtiğini, büyüklük bakımından Hama'dan daha küçük olduğunu belirtmektedir. Yine İbn Havkal'den aktardığına göre Bitlis'in mamur, hayratının bol, ürün anlamında verimli küçük bir şehir olduğunu ifade etmektedir. Erzen (Garzan) üzerine açılan bahiste de kastedilen Erzen'in Bitlis yakınlarındaki olduğunu ifade etmektedir.[85] Bölgedeki şehirlerin birbirlerine olan mesafelerine değinirken de; …Ahlât'ın Erciş'e uzaklığının 3 gün, Bitlis'in de Ahlât'a uzaklığının 3 gün, Meyyâfârikîn'den Bitlis'e mesafenin de 4 günlük uzaklıkta olduğunu belirtmektedir.[86]

---

[84] V. Minorsky, 102.

[85] Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan (*Ebü'l Fidâ *Coğrafyası)*, (Çev.: Ramzan Şeşen), Yeditepe Yayınları, (1. Baskı), İstanbul 2017, 309-315.

[86] Ebü'l Fidâ, 311; Aylar, 86-87; Hasan Taşkıran, "Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (10. ve 17. Asırlar Arası)", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, (1.Baskı), Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019, 96.

1.1.4. Seyahatnamelerde Bitlis

Burada İslâm dünyasında nam salmış ve Anadolu'yu dolaşmış İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev'in Sefernâmesi ve yine İran'lı Seyyah Hacı Zeynül-Abidin-i Şirvanî'nin Seyahatnamesi Riyaz-üs-Siyâhası'nda konu edinilen Bitlis'in genel durumuna, içinde bulunduğu sosyo-kültürel ve toplumsal yapısına yer verilecektir. Ardından Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun her bir köşesini gezmiş Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin Bitlis bahsi özellikle ele alınacaktır. Çünkü bu seyahatname sayesinde Bitlis'in önceki seyahatnamelerde asla görülemeyecek kadar teferruatlı bilgilerle anlatımı öne çıkmaktadır.

1.1.4.1. Nasır-ı Hüsrev'in Sefernâme'sinde Bitlis (394-1004/465-1073)

Sefernâme, Ortaçağ seyahatnâme (rihle) türünün en güzel örneklerinden biri olan İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev tarafından yazılmıştır. Müellif eserinde çeşitli şehirler, bölgeler, şahıslar, olaylar ve XI. yy. İslâm toplumunun kültür ve medeniyeti hakkında orijinal bilgiler verir. Uzun bir seyahat süreci yaşamış olan yazar, seyehati esnasında geçtiği yerleri ve görüştüğü kimseleri tavsif ederek çeşitli kişiler ve yerler hakkında bilgi vermiştir.

İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev, Horosan'dan Mısır'a gitmiş, Fâtımî halifesi El-Mustansır-Billah tarafından kendisine Horosan Hücceti ünvanı verilerek memleketine gönderilmiştir. Seyyahın Sefernâmesinde, yolunun düştüğü Ahlât ve Bitlis için eserindeki bir kaç pasajı şöyledir:

"Rebiulevvelin ondördünde Tebriz'den hareket edip Marend yoluyla ve Emir Vehsudan'ın askerleriyle Hoy'a vardık, oradan Berkiri'ye (Muradiye) bir elçi ile gittim. Hoy'dan Berkiri'ye otuz fersahlık yoldur. Cemaziyelevvel'in on ikinci günü oraya vardık. Oradan da Van'a ve Vestan'a ulaştık."[87]

"Cemaziyelevvel'in on sekizinde Vestan'dan ayrılıp Ahlât şehrine vardım. Bu şehir, Müslümanlarla Ermenilerin sınırıdır. Berkeri'den buraya kadar on dokuz fersahtır. Oranın bir Emîri vardı, ona Nasru'd-Devle derlerdi. Yaşı yüzü geçmişti. Birçok oğulları

[87] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev.: Abdülvehhab Tarzi), MEB Yayınları, İstanbul 1988, 9; Taşkıran, 97-98.

vardı. Her birine bir il vermişti. Ahlât şehrinde üç dille konuşuyorlardı: Arapça, Farsça, Ermenice. Sanırım ki bu sebepten o şehre Ahlât adını takmışlar. Orada akçe ile alışveriş ediliyordu. Okkaları üç yüz dirhemdi."[88]

"Cemaziyelulânın 20. günü oradan kalkıp bir kervansaraya (Eleman Hanı)[89] *vardım. Kış pek müthişti. Dehşetli kar vardı. Halk karda, tipide anayolu bulsunlar da şehre varsınlar diye şehrin önündeki ovaya (Rahva Ovası)*[90] *yol boyunca bir miktar kazık çakmışlardı. Oradan Bitlis şehrine vardım. Bu şehir bir dere içine kurulmuştu. Oradan bal aldık, bize sattıkları hesaba göre 100 batmanı bir dinar tutuyordu. Bu şehirde adam vardır ki dediler, bir yılda 300, 400 tulum balı olur. Oradan bir kaleye vardık, oraya Kıf-Unzur, yani "dur da bak" diyorlardı. Ahlât'tan sonra anılan ve burada kısaca anlatılan bu memleketler, hep Meyyafarîkîn iline tabi memleketlerdir. Ahlât'tan Meyyafarîkîn'e kadar 28 fersahlık yoldur."*[91]

1.1.4.2. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Bitlis

Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti döneminde Van Eyaletine Paşa olarak atanan Melek Ahmet Paşa'nın emrinde ve himayesinde olarak 1655 yılı Nisan ayı civarında ona yetişmek üzere başkent İstanbul'dan hareket eder. Büyük Vezir İpşir Paşa'dan sakınmak için gizlilik içersinde farklı bir güzergâhtan yola koyulur. Evliya Çelebi, Harput'ta Melek Ahmet Paşa'yla buluşur. Paşa, Evliya'yı erzak toplamak için Ergani ve Eğil'e gönderir. Oradan da Diyarbekir valisi Firari Mustafa Paşa'ya giderek alacağı olan 37 kese altını (74.000 tane) almak ve çadır sevkiyatının yapılmasıyla görevlendirir. Evliya Çelebi, buradan Mardin üzerinden Sincar kalesine gider. Daha sonra Evliya Çelebi, Meyyafârikîn üzerinden hareket ederek Kefender kalesinde Melek Ahmet Paşa ile buluşur. Buradan Paşayla beraber Bitlis Beyi Abdal Han ile görüşürler. Bitlis'te on dört gün kalan Evliya Çelebi, şehri gezme fırsatı bulduğunu söylemektedir.[92]

Bitlis'te kaldığı sürece ilginç olaylara şahitlik eden Evliya Çelebi buradan Van'a geçmiştir. Evliya Çelebi, Melek Ahmet Paşa'nın adına yıllık vergisini almak üzere Bitlis

---

[88] Nasır-ı Hüsrev, 9-10.
[89] Parantez içindeki not tarafımızdan eklenmiştir.
[90] Parantez içindeki not tarafımızdan eklenmiştir. (Rahva Ovası, Bitlis ile Tatvan arasındaki ovanın adıdır.)
[91] Nihat Azamat, "Nasır-ı Hüsrev", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 395-397; Nasır-ı Hüsrev, 10.
[92] Evliya Çelebi, 478.

Beyi'ne yollanır. Evliya Çelebi, Abdal Han üzerine yapılan sefere katılır ve bu şekilde yolu Bitlis'e tekrar düşen Evliya, Bitlis'te Abdal Han'ın misafiri olarak şehirde kalır. Daha sonra kendisine verilen değerli hediyelerle, Haziran ayı ortalarında efendisi Melek Ahmet Paşa ile buluşmak üzere şehirden ayrılır. Şehirde kaldığı süre içersinde sarayda ve şehirde gördüğü, tanık olduğu olayları ayrıntılarıyla anlatır. Anlattığı bazı olaylarda bazen mübalağalara başvurması dikkatleri çeker.

Örnek olması bakımından zikredecek olursak; Bitlis Bey'i Abdal Han ile ilgili meziyetlerinden[93] bahsederken ve Melek Ahmet Paşa'nın karşılanması törenlerinde, ağırlanmasında değindiği kimi tasvirleri dikkat çeker.[94] Evliya Çelebi'nin Bitlis hakkındaki bazı gözlemleri özetle şöyledir:

Öncelikle Bitlis'i tanıtmakla işe başlayan Evliya Çelebi, Bitlis Kalesi'nin yapılış hikâyesine değinip bu konuda ki meşhur rivayeti aktarır. Bitlis halkının menşei ile ilgili bilgiler verip Bitlis Bey'inin sarayının debdebesini ayrıntılarıyla anlatır. Bitlis Bey'i Abdal Han ve Melek Ahmet Paşa arasında geçen mücadeleden de oldukça bahseder. Bitlis Beyliği'nin buralara ve sınırlarına hâkimiyetlerinden bahsederek halkının özelliklerine, meziyetlerine değinir, bu beyliğin sınırları içindeki bağlı aşiret yapılarından, gelirlerinden, civar beylerle olan ilişkilerinden, Osmanlı Devleti ve bölgedeki Vali'leriyle olan münasebetlerine değindikten sonra, bölge halkının giyim-kuşam, dili, lehçeleri, Bitlis Şehri'nin doğal güzellikleri, bitki örtüsüyle ilgili değerli bilgiler de aktarmayı ihmal etmez.

Evliya Çelebi, o günkü Bitlis'te günlük hayatı yansıtması bakımından, merkezdeki halkın durumunun oldukça müreffeh olduğunu, Çin porselenleriyle yemeklerin yendiğini, halkın temiz ve bilgili olduğunu belirterek, eğitim-öğretimin şehirde yaygın olduğunu, camilerde tefsir ve Ku'rân ilimleriyle halkın meşgul olduğunu belirtmektedir. İbadethanelerin ve Medreselerin durumu hakkında da bazı önemli bilgiler aktarmaktadır.

Evliya Çelebi'nin Bitlis ile ilgili önemli pasajlarını bir de seyahatnamesinden aktarmakta fayda var:

---

[93] Mesela, Abdal Hân'ın çok maharetli bir cerrah olduğunu, cerrahlıkta üstüne kimsenin olmadığını hatta Colinos, Bokrat, Sokrat ve Feylos gibi hekimler bile Han'ın yanında hiç kalmaktadır der. Han'ın Kimya, Simya, Felsefe'yi çok iyi bildiğini zikreder. Üstün bir silahşör olduğunu, ciritte zamanının Rüstem'i olduğunu, avcılılıkta da aynı hüneri gösterip, keklik avında bir günde yetmiş bin keklik avladığını..vb. zikretmektedir.

[94] Köhler, 52.

"Kürdistan vilayetindeki bu kale (Bitlis kalesi) sık sık bir kraldan öbürüne geçmiştir.[95] *Fakat en uzun süre Karakoyun hanedanından Yusufî Celâlî,*[96] *bir de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın emrinde kalmıştır.*[97] *Fakat Bitlis kentini Hıristiyanlardan ilk alan ise, Abbasi Hanedanından Sultan Avhâdullah'tır.*[98] *Bu zatın hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Daha sonra da Bitlis, Azerbaycan Şahı Uzun Hasan'ın hâkimiyeti altına girmiştir. 1473 yılında Şah Hasan Tercan Ovası'nda yenilince Bitlis, tekrar eski yöneticilerinin eline geçmiştir."*[99]

Bitlis Han'ı Osmanlı Sultanı I. Selim'e 1514 yılında bağlılığını sunup işbirliğine girdikten sonra, Bitlis ve yöresi kendisine ve çocuklarına, babadan oğula geçecek biçimde hükümet etmeleri için verildi. Sultan'ın bu konuda çıkardığı kararnamede Bitlis Hanı'ndan "Yüce Han" (Han-ı Âlîşân) diye bahsedilmektedir.[100]

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Bitlis'in Bölgeleri ve Sürekli Yöneticileri bahsinde de şu tespitleri dikkat çekicidir;

"Bitlis Beyliği, Van vilayetine bağlı olmakla beraber, sahip ve babadan oğula geçen ayrıcalıklı yetkilerle yönetiliyordu. Beylik sınırları içindeki her türlü üretim mahsulleri, Sultan tarafından Han'a bırakılmıştı. Her gün Han'ın yönetimindeki bu bölgeden kendisine bir kile gümüş para kalıyordu. Bölge Van Valiliğine bağlı olan bey emrindeki 2.000 askerle bölgeyi yönetim ve denetim altında tutuyordu. Eğer Bitlis Beyi'nin sefere katılması isteniyor ya da Van Kalesi'nin onarımında yardıma çağrılırsa, o takdirde Han, Van Paşası ile birlikte hareket ediyordu."[101]

"Kente gelen tüm Kervanların pazar vergileri Han'a aittir. Ayrıca kentte yaşayan Jakobitlerin [102] *kişi başına verdikleri vergiler ile Müslüman olmayan Arapların verdikleri vergiler Van garnizonunda hesaplanıyor, yeni yılda Van'dan gelen bir Ağa vergiyi*

---

[95] Evliya Çelebi, 482; Taşkıran, 99..
[96] Evliya Çelebi, 482. (Karakoyunlu Yusuf Celâlî adında bir hükümdarı yoktur. Evliya Çelebi, bahsettiği Karakoyunlu Beyi'ni bu şekilde isimlendirmiştir.)
[97] Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan'ın da Kara Yusuf gibi çok uzun süre Kürdistan'ı yönettiği gerçeklerle bağdaşmamaktadır.
[98] Abbasi Hanedanı'ndan Avhadullah diye biri yoktur. Galiba Eyyubî sultanıyla karıştırılmıştır.
[99] Evliya Çelebi, 482; Köhler, 60-61.
[100] Evliya Çelebi, 482; Köhler, 61.
[101] Evliya Çelebi, 483; Köhler, 63.
[102] Han'ın tespitine göre, Bitlis Beyliği içinde 43.000 Jakobit vardı. Bunlardan alınan kelle vergisinin yarısı Van'daki askeri birliklere yarısı da Han'a kalıyordu. (Bahsedilen topluluk Hristiyan-Ermeni mezhebi mensuplarıdır.)

topluyor, sonra da askerlerin ücretlerini veriyordu fakat Muş Ovası'nın tüm gelirleri, Erivan Fatihi Sultan Murad Han tarafından ömür boyu Han'a bırakılmıştır."[103]

"Bitlis Beyliği oldukça geniş bölgeleri içermekte ve ileri ölçüde bağımsız bir yönetime sahiptir. Doğuda hem Bitlis'e hem de Tatvan'a ait bölgeler ayrıca daha doğuda Hakkâri'ye bağlı Vestân kalesine ait bölgeler beyliğin sınırları içindedir. Güneyde Bitlis, Şirvan'a ait bölgelerle Kıble yönündeki Hizan bölgesini ve yine Kıble yönüne düşen Zerraki bölgesini içerir. Batıda hudut 3 günlük yürüyüşle ancak varılabilen Hazu'ya ulaşmaktadır. Hazu Diyarbekir'e bağlıdır. Kuzeyde, beyliğin sınırları üç posta istasyonu uzaklıktaki Terçil'e varmaktadır. Yine Kuzeyde olmak üzere dört günlük uzaklıktaki toprakları, Çapakçur Beyi ile bölüşüyordu. Muş Ovası'nın öbür yanında Kuzey Yıldızı yönündeki ve Erzurum'un toprakları içindeki Nâmrevan Beyi'ne ait bölgeler ile daha kuzeyde, Melâzkerd Beyi'ne ait bölgelerden üç gülük uzaklıktaki topraklar ki bunlar da Erzurum'a aitti, Bitlis Beyliği'nin topraklarıydı. Kuzeydoğuda Beyliğin toprakları Ahlât Beyi'nin topraklarına dayanıyordu. Ahlât, Van'ın yönetimindeydi. Ahlât bölgesi Van Gölü'nün sahilleriydi."[104]

"Han'ın emrinde 70 aşiret vardı. Aşiret reisleri içinde ileri geleni Mudki Bey'i Ali Bey'di. Ali Bey, 700'ün üzerinde tüfekle ateş eden askere sahipti. Eğer Han arzu ederse, bu aşiretlerden 70.000 asker toplayabiliyordu. Yalnız Bitlis kentinde Rûzigilerin 40.000 erkeği vardı. Fakat bunlar öbür Kürtler gibi cesur ve yürekli değildi. Bunlar ellerine ve sakallarına kına yakıyor, gözlerini de kühül ile boyuyorlardı. Bu insanlar temiz ve dindardı. Dinsel konularda ve filozofide oldukça derin bilgilere sahiptiler."[105]

Evliya Çelebi Bitlis'in dini hayatı ile ilgili önemli bilgiler de aktarmaktadır. Örnek olarak şehirde, 110 ibadet yeri olduğunu, en çok bahsedilmesi gereken caminin Sultan Şerefeddin Camisi olduğunu, Caminin Kürdistan'da dillere destan bir minaresinin olduğunu ve orada bunun gibi bir minarenin olmadığından bahseder. Yine önceleri Manastır olduğu söylenen ama camiye çevrilen Bitlis Cami, Semer Pazarı Cami, Boyacılar Cami, Şerefhan Camilerinin Bitlis'in ünlü ve sevilen camileri olduğunu ifade eder.

[103] Evliya Çelebi, 484; Köhler, 63.
[104] Evliya Çelebi, 484; Köhler, 63-66.
[105] Evliya Çelebi, 484.

İkinci dereceden Cami ve Mescitler arasında şunları sayar; Kureyş Cami, Alemdar Cami, Dede Memi Cami, Şeyh'ul-Arap Cami, Şeyh İbrahim Cami, Burûd (Ayn'el-Barûd) Çesmesi Cami, Efsaloğlu Cami, Şeyh Hasan Cami, Ömer Kethuda Cami, Hüsrev Paşa Cami, Mağara Cami, Zeydan Cami, Molla Kasım Cami.

"Bitlis'in din okulları, medreseleri de şunlardır: Sultan Şeref, Gedik Meydan, Versenki Hacı Bey ve Kâtibiye Medreseleridir."[106] Bitlis'in Okulları ise; Şerefhan Mektebi, Hüsrev Paşa, Çarşı Beşâret Ağa Mektebleri en ünlüleri, düzenlileri ve disiplinlileri olanlarıydı. Bitlis'teki okulların sayısı 70 adettir. Ayrıca 20 kadar Nakşîbendi, Gülşenî ve Bektaşî tekkesi de vardır." [107]

"Bitlis kentinin mahalleleri de şunlardır: Hüsrev Paşa, Şam, Zindan, Çurum, Çinedâr, Kızıl, Mescit, Şeyh Hasan, Çeyrek, Keçür, Gök Meydan, Kûmûz, Nakleban, Avrul Meydanı, Kara Dere, Avih, Değirmen, Han Bey Mahallesi'ydiler. Bunlardan başka 11 Jakobit ve Arap mahalleleri var. Jakobitler (Ermeniler) saygın ticaret adamlarıdır."[108]

Bitlis'te, Han ve saray olarak da; Beşâret Ağa, Lala Mustafa Ağa, Kara Mehmed Ağa, Alay Bey, Haydar Kethüda, Çâger Ağa, Arap Halil Ağa Sarayları var. Bu sarayların yanında kentte; Mutâflar Hanı, Paşa Hanı, Hatuniye Hanı, Hüsrev Paşa Hanı, Şeref Han Hanı ve köprünün önündeki Büyük Han gibi hanlar vardı.[109]

1.2. İLK ÇAĞLARDA BİTLİS

Bitlis, ilk çağlardan itibaren birçok medeniyete, devlete ve millete yurt olan, zengin ve köklü geçmişe sahip bir şehir olmuştur. Hiç şüphesiz bu özelliğinin sebepleri vardır. Bu sebeplere baktığımızda Bitlis şehrinin bulunduğu mevki ve coğrafyada sahip olduğu önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu geçiş güzergâhı Bitlis'e birçok avantaj sunmasının yanında bazı dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle doğu batı hattı arasındaki önemli konumu tarihsel süreçte önemli bir şehir olmasına yol açmışken diğer yandan geçiş güzergâhı üzerinde olması sebebiyle

[106] Köhler, 70.
[107] Evliya Çelebi, 485; Köhler, 70.
[108] Evliya Çelebi, 486; Köhler, 70.
[109] Evliya Çelebi, 486; Köhler, 71.

birçok krallığın, imparatorluğun ve milletin istilalarına da maruz kalmasına sebep olmuştur. Bitlis şehri ilk çağlardan itibaren birçok devletin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş, çeşitli devletlerin güç dengesinin ortasında kalmıştır. Bu nedenledir ki şehir tarihsel süreç içerisinde zaman zaman el değiştirmiş ve çok tahribata uğramıştır.

1.2.1. Bitlis'te Asur Hâkimiyeti

Asurlular yaklaşık olarak MÖ 2000'li yılların ortalarında tarih sahnesine çıkmışlardır. MÖ 2. yy.ın başlarında bir Antik Roma tarihçisi olan Aemilius Sura, şöyle yazmıştır: *"Asurlular, hâkimiyeti tüm milletlerden önce ele geçirdiler."* Bu tarihçiye göre, emperyal devletlerin tarihi Asurlularla başlamaktadır.[110]

Asurlularla ilgili kaynakların sağlamlığı ve kalitesi çok değişken olduğundan, haklarında net bir bilgi edinmek oldukça zor olmakla birlikte, Büyük ve Küçük Zap suyu arasında uzanan bölgede Ninova (Ninive), Erbil ve Asur şehirleri etrafındaki merkezî bölgede, az çok bugünkü Kuzey Irak ile denkleşen bölgede kuruldukları tahmin edilmektedir.[111]

Yukarı Mezopotamya olarak geçen Irak, Suriye'nin kuzeyi ve günümüz Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde egemenlik kurmuş savaşçı ve vahşi olarak nitelenebilecek bir millet oldukları zikredilmektedir.[112] Asurlular ile Hattiler (Hititler) arasında sürekli anlaşmazlık hali olduğundan Asurlular, Hurriler'in ülkesine saldırıda bulunduklarında Hititler'in Hurriler'e yardım çabaları, onların da Asurlularca yenilgiye uğratılmalarına sebep olmuştur. Anadolu'da ilk kurulan medeniyet sayılan Hititler'in MÖ 1200 yıllarında Frigler'in istilası sonucu yıkılması üzerine bu devletin yerine kurulan çeşitli prensliklerden Gurgum (Maraş), Melit (Malatya), Guzana (Tell Halaf-Tell Hilaf) ve Tilbarsip'in MÖ 700 yılından evvel Asur İmparatorluğuna katıldılar. Bu durumun bir neticesi olarak da Asurlular'ın sınırları güneybatıda Taşeli'ne Doğuda Van Gölü'nün aşağılarına kadar uzandığı kaydedilmektedir.[113] Bu durumda (MÖ 1200-

---

[110] Eva Cancik-Kırschbaum, *Asurlular -Tarih, Toplum, Kültür*, (Çev.: Aslı Yarbaş), İlya İzmir Yayınevi Matbaası, İzmir 2004, 9.
[111] Cancik-Kırschbaum, 11-14.
[112] Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular,* TTK Yayınları XX. Dizi- 8, Ankara 1984, 25; Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Sadeleştiren: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, 94-99; Törehan, 24.
[113] Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Ugarlığı,* Nobel Kitap, Ankara 2002, 63.

640) Bitlis, müstakil olmayacak bir şekilde ve sözü edilmemesine rağmen Ahlât'la birlikte Asurlular'ın hâkimiyetine girmiştir. Bu yüzden zaman zaman aktarılacak bilgiler için Ahlât üzerine yazılan metinlere de müracaat edilecektir.

Nitekim Bitlis'in adıyla ilgili bilgiler arasında, "Bitlis" isminin Asurlulardan kalma bir isim olabileceğiyle ilgili tespitlere daha önce değinildiği için tekrar değinilmeyecektir. Buradan hareketle Bitlis isminin Asurlulardan kalma bir kullanım olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.

MÖ 1115 yılında Asurlular Kızılırmak'tan Bitlis ve Van'a kadar uzanan Nairi (Nayri)[114] ülkesine saldırdılar. Asurlular'ın bu dönemdeki sınırları Güneybatıda Taşeli'ne, Doğu'da Van Gölü'nün aşağılarına kadar uzanmaktadır.

MÖ 876'da Asur kralı II. Asurnasirpal[115] Cezire'ye uğrayıp Karakamış'a gitmek için harekete geçmiş bunun üzerine Nairi şehrinin kralı, doğudan Bitlis Çayı ile Murat (Arzanya) suyu, soldan Fırat ırmağı ve batıdan Kilikya Toros Dağlarıyla sınırlanmış olan ülkenin mülkiyetini Asur kralına arz etmek zorunda kalmıştır. Asurlular'a karşı bir isyanın patlak vermesi üzerine Kral II. Asurnasirpal isyanı bastırmış, Batman Suyu ile Bitlis Çayı arasındaki Kizanlı (Kiyani ve İzalla) halklarını imha etmiştir.[116]

Daha önceden de geçtiği üzere Asurlular sık sık Urartular (Nairi ülkesi) üzerine sefer düzenlemiş şehirlerini ve bölgeyi yıkıma uğratmışlardır.

Yine başka bir Asur kaydında Urartu Kralı Rusa'ya ait bir heykel ve altında; *" iki atım ve savaş arabası sürücümle Urartu Krallığını fethettim."*[117] yazısı bulunmuştur. Yine buna benzer tabloları merhum Şemsettin Günaltay da İslam Öncesi Arap Tarihi adlı eserinde zikrettiği, Asurlulara ait stellerde de Asurluların Araplara da çok büyük zararları olduğunu bahseder.[118]

Asurlular, Urartular üzerine sık sık seferler düzenlemiş ve bu seferlerde özellikle yüksek dağ silsilelerinin engel olması hasebiyle daha uzun ve dolambaçlı olan kuzey

---

[114] Erzen, 24-27. (Nairi veya Nayri diye tanımlanan yer "Merkezi kabaca Van Gölü olmak üzere Doğu Anadolu'dan İran ve Rus sınırına kadar uzanan bölgeye *Uruatri* veya *Nairi*, halkına da *Urartu* denmektedir. Yine "Uruatri" deyimi, "Urartu" kelimesinin eski Asurca şekli olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca daha sonraları Urartular'ın yerleşip devlet kurdukları bölgeye verilen isimdir.)

[115] Cancik-Kırschbaum, 78-79.

[116] Serdar Mehmet Törehan, *"BİTLİS"*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, 25.

[117] Törehan, 11.

[118] Günaltay, 92-99; Cancik-Krschbaum, 119.

yönünü kullanmışlardır. Bu durumda muhtemelen ya Bitlis üzerinden kuzey yönlü olarak Van üzerine gitmiş ya da daha uzun bir yol izlenerek Van'ın doğusundan İran sınırından hareket etmişlerdir. Fakat en kestirme yolun Bitlis-Muş ovası veya Bitlis-Erciş istikameti olduğu bilinmektedir.

Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere Asurlular Urartular'dan evvel bölgeye hâkim olmuş, dolayısıyla Bitlis, Van ve çevredeki diğer şehirlerde hüküm sürmüş, Urartular döneminde de buralara sık sık saldırmışlardır. Nitekim Asur kralı II. Sargun, Urartular üzerine düzenlediği bir seferde şehirler, köyler yakıp, yıkıp Vaisis'e (Bitlis) kadar ilerlemiş, buradan da başka kentler (Musasir) üzerine gitmiş ve Urartu Krallığının sarayı ve Baştanrı Haldi'nin mabedi yağmalanmıştır. Ele geçirilen büyük miktardaki ganimet, altın, gümüş ve paha biçilmez değerdeki mobilyalar, nadide taşlar, fildişi vb. eşyalar bulunmaktaydı.[119] Günümüzde Bitlis kent merkezinde ve yakın çevresinde Asurlular'dan kalma bir esere henüz ulaşılamamışsa da Bitlis'in Adilcevaz ilçesi yakınlarındaki Kef Kalesi'nde çeşitli bulgular gün yüzüne çıkarılıp, Urartu dönemine ait izlere rastlanmıştır. Bunun yanında Van ve diğer Urartu başkentlerinde ve bugünkü Irak topraklarındaki Ravenduz kenti yakınlarında Asurlular'dan kalma tabletlere, yazıtlara rastlanmıştır.[120]

Asurlular'ın ne kadar savaşçı bir millet olduklarını kanıtlaması bakımından MÖ 860 yılındaki bir seferi canlandıran bir kabartmanın altında, *"Urartu kralı Aramu'nun şehri Sugunia'yı zaptettim"* yazısı dikkat çeker. Asur kralı kanlı bir savaştan sonra burayı yerle bir etmiş, daha sonra Van Gölü'nün güney kenarına silahlarını yıkamaya inmiştir.[121]

MÖ 7. yy.ın ikinci yarısında Asurlular güçten düşmüş, Med tehlikesi karşısında gerilemiş, Ninova'nın düşmesinden sonra Asur kralı Assurubalit, Harran'a çekilmiş ve MÖ 605 yılında Karkamış'ın düşmesiyle Asur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır.[122] Diğer bir kaynağa göre ise Asurlular, MÖ 609'da Ninova'nın düşmesiyle yıkılmıştır.[123]

[119] Memiş, 189.
[120] Erzen, 29.
[121] Törehan, 6-7.
[122] Erzen, 40.
[123] Cancik-Krschbaum, 14.

1.2.2. Bitlis'te Urartu Hâkimiyeti (MÖ 900-600)

Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan araştırma ve incelemeler sonucu MÖ 4000'den itibaren güçlü bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kültür birliğinin tanımlanmasında ittifakla "Erken Hurri Kültürü" adı kullanılmaktadır. Bu kültür birliğinin etkisiyle de Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı veya Urartu Medeniyeti ortaya çıkmıştır.[124]

Urartular, Anadolu'da kurulmuş en eski uygarlıklardan biri olup MÖ 860-580 yılları arasında yaklaşık olarak 280 yıl kadar hüküm sürmüştür. Urartular'ın hâkim olduğu bölgeye "Uruatri" ve "Nairi"; halkına da " Urartu" denmektedir. Urartular ise kendilerine "Bianili" demişlerdir. Ayrıca Urartuca "Biane" veya "Viane" kelimesinden bugünkü Van isminin çıkmış olduğu anlaşılabilir.[125] Başkentlerini bugünkü Van (Tuşpa) iline taşıyan Urartular, merkez olmak üzere Van Gölü havzasında Doğu'dan İran, Kuzeyde Rus, Güneyde de amansız düşmanları olan Asurlular'ın sınırlarına kadar genişletmiş, güçlenmiş ve Doğu Anadolu bölgesinde önemli bir medeniyet tesis etmişlerdir. Selçuk Güzeloğlu Urartular için kullanılan adlarla ilgili olarak şu bilgiyi aktarmaktadır:

"Urartuların varlıkları ve mücadeleleri genellikle Asur kaynaklarıyla anlaşıldığı için onlara "Urartu" denilmesi bir genel alışkanlık halini almıştır."[126]

Yine kutsal metinler olan Tevrat ve İncil'de bölgeyi isimlendirmek için bölge adı "*Ararat"*[127] olarak geçmektedir. Yukarıda vurgulandığı gibi Urartular ise kendilerini *"Biani(li)"*[128] olarak adlandırmaktadırlar.

Urartular'ın ilk sakinleri olan halklar Hurri-Mitanni devletinin yıkılmasından sonra MÖ 1280 yılından itibaren ve Asur kralı I. Salmanasar (MÖ 1274-1245) devrinden sonra Van Gölü çevresindeki dağlık alanlara gelip yerleşmişlerdir. Başta merkez olarak Van Gölü'nün kuzeyindeki Arzankun şehrine yerleştiler. Van ve Bitlis yöresine yerleşen

---

[124] Erzen, 15-16; Yaşa, Giriş. xii.
[125] Selçuk Güzeloğlu, *Tanrı Haldinin Başkenti-Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, Biber Yayınevi, İstanbul 1996, 6; Erzen, 24-27.
[126] Güzeloğlu, 6.
[127] https://ekitap.ayorum.com/pdfs/tevrat.pdf, 50, 2015, 3467, 3861, Cancik-Krschbaum, 89; Memiş, 173.
[128] Nazmi Özçelik, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Kitabevi, Ankara 2002, 101; Erzen, 27, 35; Memiş, 173.

Urartular, Asurlular'ın bölgedeki yayılmacılıklarına engel oldukları gibi onların amansız düşmanları olarak zayıflamalarına ve bölgede egemenliklerinin sonlanmasına sebep olmuşlardır.[129]

Urartularla ilgili en eski bilgiler Asur kaynaklarından elde edilmiştir. Bu bilgi, Asur kralı I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) ilk yıllarında Urartular üzerine yaptığı bir sefer esnasında yazdırdığı kitabeden anlaşılmaktadır. Yine I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208)'nın kitabelerinde "Nairi"yi zaptettiğini, krallarını mağlup ettiğini yazmasından anlaşılmaktadır.[130]

Van ve çevresine hâkim olan Urartular'ın Van Gölü havzasında bulunan Bitlis'e sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Ekrem Memiş de *Eski Çağ Türkiye Tarihi* adlı eserinde Urartuların, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına sahip oldukları ve Asur sınırlarına yakın olan Bitlis'i işgal ettiklerini belirtmektedir.[131] Özellikle Van Gölü'nün güneyinde bulunan geçit vermez yüksek sıradağlar dolayısıyla Doğu-Batı istikametinde dar bir boğaz geçidi özelliği taşıyan Bitlis'ten faydalandıklarını belirtmektedir.

Urartuların gerçek egemenlik elde edip bir devlet halini almaları kral I. Sarduri (MÖ 840-830) döneminde olmuştur. Yine bu kral zamanında başkent Tuşpa (Van) kurulmuştur. Urartular, Kral I. Sarduri zamanında kendilerini Asurlularla aynı güçte görmüş ve Asurluların üstünlüğünü kabul etmemişlerdir. Nitekim Sardurinin oğlu İşpulni (MÖ 825-815), Asurluların iç karışıklık yaşadıkları dönemdeki zayıf durumundan yararlanarak ülkesinin topraklarını Asurluların başşehri Ninova'ya kadar genişletmiştir.[132]

"Urartular, Kral Menua döneminde gelişmiş bir devlet haline gelmişlerdir. Bu dönemde Urartular, Batı Asya'daki en büyük güç haline gelmişlerdir. Krallığın sınırları batıda Elazığ'a, kuzeyde Erzincan-Erzurum ve Ağrı Dağı'nın kuzeyinden Aras nehrini takiben, doğuda Urmiye Gölü'nün güneyine şimdiki Irak sınırları içinde kalan Asurlular'ın hükümet merkezi Ninova yakınlarına kadar ulaşmışlardır."[133]

---

[129] Memiş, 178; Törehan, 26.
[130] Erzen, 24; Khalaf, 30-34.
[131] Memiş, 172.
[132] Erzen, 29-32.
[133] Güzeloğlu, 8; Erzen, 27; Memiş, 185.

Bununla birlikte Urartular, esas siyasi güç ve kudretine II. Sarduri zamanında ulaşmıştır. Urartular bu dönemde siyasî, imar faaliyeti, kültür ve sanat bakımından en yüksek devrini yaşamıştır. Bunu en iyi belgeleyen durum ise Çavuştepe (Sardurihinili) kenti ve kalesidir. Nitekim kral II. Sardur, kendini ve yaptıklarını överek şöyle demektedir: *"Haldinin büyüklüğü sayesinde Sardur, Kudretli kral, Büyük kral, Bianili ülkesi kralı, Tuşpa kentinin efendisidir."*[134]

Urartular'ın üzerine sık sık sefer düzenleyen Asurlular bu seferlerde özellikle yüksek dağ silsilelerinin engel olması hasebiyle daha uzun ve dolambaçlı olan kuzey yönünü kullanmışlardır. Bu durumda muhtemelen ya Bitlis üzerinden kuzey yönlü olarak Van üzerine gitmiş ya da daha uzun bir yol izlenerek Van'ın doğusundan İran sınırından hareket etmişlerdir. Fakat en kestirme yolun Bitlis-Erciş veya Bitlis-Muş Ovası istikameti olduğu bilinmektedir.

Urartular'ın Bitlis'e hâkim olmalarının bazı kanıtları Bitlis il sınırları içinde tespit edilmiştir. Örnek olarak, Adilcevaz ilçesindeki tarihi Kef Kalesinde yapılan kazılarda Urartu medeniyetine ait çok sayıda tarihi malzeme ortaya çıkarılmıştır.[135] Yine Van Gölü'nün güneybatısında yer alan ve Urartular'dan kalma bir diğer önemli kale de Tatvan Kalesi'dir. Kale, göle doğru uzanan burundaki doğal bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin Urartu Dönemi'nde inşa edildiğini gösteren arkeolojik kalıntılar tespit edilmiştir. Bunlar malzemeler seramik buluntuları, Urartu kaya mezarı ve bazı kaya işaretlerinden oluşmaktadır. Kalenin kurulu olduğu kayalığın doğal yapısından buranın bir zamanlar liman işlevini yerine getirdiği izlenimi anlaşılmaktadır. Bu kale Tatvan'ın eski merkezi yerleşim noktasında olup Urartular'ın kara ve göl ulaşımı için önemli bir kavşak noktası niteliğindedir.[136]

Urartuların hâkimiyeti döneminde Bitlis'te sosyal ve ekonomik yapıyla ilgili bilgiler çok azdır. Bununla birlikte Bitlis, Urartu Krallığı'nın çevre ülkelerle yapmış olduğu ticarette büyük öneme sahip olmuştur. Çünkü "*güney ticaret yolu*" Bitlis'ten geçmekteydi. Bu yol güzergâh olarak Erciş tarafından gelip, Adilcevaz-Ahlât-Tatvan-

---

[134] Erzen, 34-35; Memiş, 187.
[135] Törehan, 26.
[136] Rafet Çavuşoğlu-Yenal Sürün-Erdal Özgüner, "Urartu Krallığı'nın Van Gölü'ndeki Ulaşım ve Taşımacılık Faaliyetleri", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, (1.Baskı), Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019, 29-44.

Bitlis Çayı üzerinden Kuzey Suriye'ye ilerlemekteydi. Dolayısıyla Bitlis Çayı Vadisi'nden geçen ticaret yolu Urartular'ın ekonomisi için oldukça önemliydi. Bu yolun bazı kayalık bölümlerinde tüneller yapılmıştır. Bitlis Çayı Vadisi'ni takip eden yolda, Bitlis'in 10 km güneyindeki "*Deliklitaş*" mevkiinde kayalıklardan dolayı geçit zorluğu olmuştur. Belli'nin verdiği bilgilere göre, "*Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli*" Urartu kralları tarafından yaptırılmıştır. Urartular'ın inşa etmiş oldukları bu karayolu krallığın yıkılmasından sonra bölgeye hâkim olan devletler tarafından da kullanılmıştır. Diğer yanda Urartular'da tarım ve hayvancılık da yaygındır. Genellikle ekonomik gücü yerli halk elinde tutmuştur. Ele geçirilen bölgelerdeki halk ise daha çok çiftçilik, hayvancılık yaparak tarımla uğraşmışlardır.[137]

Urartuların egemenliği altındaki bölgelerden önemli eserler ve kalıntılar kalmakla birlikte çok sayıdaki yapıtları da günümüze ulaşamamıştır. Bitlis şehrinde ve diğer yörelerdeki pek çok Urartu yapıtlarının ortadan kalktığı tahmin edilmektedir. Bunun nedeni söz konusu toprakların birçok yıkım ve istilaya maruz kalması gösterilebilir.

Bitlis şehrinde Urartu Krallığının somut varlığını gösteren yapılarla ilgili çalışmalar azdır. Ülkemizde bu somut eserler üzerine yapılan çalışmalar genel anlamda kısıtlı yapılmış olup, istenilen düzeyde değildir. Bu anlamda 1964 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Emin Bilgiç ve Doç. Dr. Baki Öğün'ün yaptıkları arkeolojik kazılar neticesinde, Bitlis'in Adilcevaz ilçesi yakınlarındaki Kef Kalesi'nde çeşitli bulgular gün yüzüne çıkarılıp, Urartu dönemine ait izlere rastlanmıştır. Bununla birlikte günümüze kadar ayakta kalmış bazı eserleri de vardır. Bunlardan bazı örnekleri sıralamak gerekirse:

Kral I. Rusa zamanında Irak topraklarında bulunan *"Topzavaya'da dikilen stel, Erciş yakınlarındaki bir kent ve yapay bir gölet, Altıntepe'de bir kale, Adilcevaz'daki Kef kalesi ve bu kaledeki tabletler, yazıtlar, çanak- çömlekler tespit edilmiştir. Yine Van kalesine yakın Kral Mezarları, Van'daki Su Kanalı (Şamran Kanalı), Van'ın*

[137] Ebru Mandacı, "Urartu Döneminde Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, (1.Baskı), Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019, 15-17.

kuzeydoğusundaki Toprakkale, Çavuştepe kalesindeki bayındırlık ve sulama alanındaki çalışmalar hayret uyandırır niteliktedir."[138]

Urartuların tarih sahnesinden çekilmelerine değinmek gerekirse, onların amansız düşmanları olan Asurlularla mücadeleleri neticesinde zayıfladıkları bir gerçektir. Daha önceden de geçtiği üzere Asurlular sık sık Urartular (Nairi ülkesi) üzerine sefer düzenlemiş, şehirlerini ve bölgeyi yıkıma uğratmışlardır. Kazılardan elde edilen tabletlere dayanılarak Asur kralı III. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) bu seferlerden birinden zaferle çıktığını ve zaferinin ihtişamını yansıtmak üzere şu kaydı düştüğü belirlenmiştir:

"Urartu Kralı Aramu'nun şehri Arzasku'ya yakınlaştım. Aramu, silahlarımın şiddeti ve savaşımın büyüklüğünden dolayı korkusundan şehri terk etti. Adduri Dağı'na çıktı, ben de ardından takip ettim. Dağda zorlu bir savaşa tutuştum, kılıcımla 3400 savaşçıyı kestim, Adad gibi kıyımlar yaptım, üzerlerine afetler yağdırdım. Bir yünü boyar gibi kanlarıyla dağları boyadım, kampını, savaş arabalarını, atlı şövalyelerini, kısraklarını, buzağılarını ve diğer zengin ganimetlerini ele geçirdim. Aramu hayatını kurtarmak için erişilmez dağa tırmandı. Kudretli kuvvetim karşısında vahşi bir boğa gibi topraklarını etkiledim, şehirlerini harabeye çevirdim ve ateşle yaktım. Şehir kapılarının önünde kesik başlardan yığınlar meydana getirdim."[139]

Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere Asurlular, Urartulara sık sık saldırmış zayıflamalarına ve nihayet zamanla yıkılmalarına sebep olmuşlardır. Asur kralı II. Sargun, Urartular üzerine düzenlediği bir seferde şehirler, köyler yakıp, yıkıp Vaisis'e (Bitlis) kadar ilerlemiş, buradan da başka kentler (Musasir) üzerine gitmiş ve Urartu Krallığının sarayı ve Baştanrı Haldi'nin mabedini yağmalamıştır. Ele geçirilen büyük miktardaki ganimetler arasında, altın, gümüş ve paha biçilmez değerdeki mobilyalar, nadide taşlar vb. eşyalar bulunmaktaydı.[140]

Asurluların Urartular üzerine kurduğu baskıya benzer bir baskıyı Arap topluluklar üzerine kurduğuna dair Şemsettin Günaltay da *İslam Öncesi Arap Tarihi* adlı eserinde zikretmiş olup, Asurlulara ait stellerde de Asurluların Araplara da çok büyük zararları olduğunu ifade etmiştir.[141]

---

[138] Güzeloğlu, 7-10.
[139] Memiş, 181-182; Törehan, 7.
[140] Memiş, 189.
[141] Günaltay, 92-99; Cancik-Krschbaum, 119.

Bazı kaynaklarda Urartu krallığının, İskitler tarafından ortadan kaldırıldığı görüşü öne çıkmaktadır.[142] Fakat İskitler bu bölgede uzun süreli durmayıp, Suriye ve Mısır'a ilerlemişlerdir.[143] Bitlis'in de içinde yeraldığı çevre bölgeler Med'lerin Urartulara son vermesiyle Med'lerin hâkimiyetine geçmiştir. MÖ 590'dan önce Kızılırmak'a kadar tüm Doğu Anadolu ve Kapadokya Med egemenliğine girmiştir.[144] Böylece Urartu devleti de tarihe karışmıştır.

1.2.3. Bitlis'te İran (Pers İmparatorluğu) Hâkimiyeti (MÖ 550/330)

İran devlet geleneği köklü bir geleneğe ve geçmişe sahiptir. İranlı denilen ve ataları sanılan Persler (Fars) hemen hemen her dönemde köklü ve güçlü devlet kurma yeteneğine sahip olmuşlardır. Hatta denilebilir ki İranlılar kuruldukları bölgede daima ya en güçlü devlet olmuş ya da en güçlü devletlerden biri olmuşlardır. Şüphesiz bu yetenek köklü bir devlet geleneği ve millet olma şuuru neticesinde mümkün olabilmiştir. Buna kanıt olarak da gerek Pers İmparatorluğu (krallığı) gerekse İslâmî devre denk gelen Sâsâni ve gerekse Osmanlı dönemindeki Safevî devleti olsun bu izi hep taşımışlardır. Söz konusu pers İmparatorluğu İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Ege Denizi'ne kadar Anadolu topraklarını ele geçirip yönetmişlerdir.

Yine İslâm'ın geldiği dönemdeki Sâsâni devleti iki süper güçten biriydi. Hâkimiyet alanını Arabistan dâhil, Suriye, Mısır, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda ve Azerbaycan Ermenistan'a kadar genişletmişlerdir.

Van ve Bitlis'in de dâhil olduğu çevre ve bölgelere hâkim olan Medler bu bölgede fazla tutunamamış ve kısa sürede yıkılmışlardır. Buna rağmen doğu Anadolu'da hüküm sürdüğü dönemde çevre bölge ve Bitlis şehri Med'lerle Lidya'lılar arasında mücadele alanı olmuştur. Sonuç olarak Medler galip gelerek, Bitlis'i ele geçirmişlerdir. Medler'in yıkılışıyla beraber bu devletin yerini Pers İmparatorluğu almıştır. Bu durumun sonucu olarak Persler devrinde İranlıların elinde bulunan Mezopotamya, Ürdün, Lübnan ve Doğu Anadolu'ya, dolayısıyla Bitlis ve Ahlât'a hâkim olmuşlardır.[145]

---

[142] Memiş, 193.
[143] Erzen, 41.
[144] Cancik-Krschbaum, 125; Erzen, 42-43; Mandacı,12.
[145] Törehan, 27; Yaşa, Giriş. xii.

MÖ 560'lı yıllardan sonra İran'ın genişleme devrinin başladığı görülmektedir. Bu dönemde Perslerden Ahameniş (Ahamenid) hanedanı iktidar olmuştur. Hanedanın ceddinin Hakhamaniş adlı bir kişi olduğuna inanıldığı için imparatorluk da bu adla anılıyordu.[146] Bu hanedanın 5. kralı olan II. Kiros (Kuraş) önderliğinde ortaya çıkan Persler, Med kralı Astiyag'ın (MÖ 584-550) askeri gücünü çökerttikten sonra (MÖ 550) Van, Bitlis çevresi ve tüm Anadolu'ya girerek Ege kıyılarına yöneldiler.[147] Kısa süre içinde Çanakkale boğazından Hindistan sınırlarına ve Ceyhun ırmağı ötelerine kadar uzanan, o zamana kadar benzeri görülmemiş büyüklükte bir imparatorluk kurmayı başardılar. (MÖ 522-485) veya (MÖ 521-486) yılları arasında yaşayan Pers kralı I. Darius zamanında, İran yaylasından başlayarak Kızılırmak boylarına kadar geniş bir alanda Persler hüküm sürmüşlerdir. Satraplık (askeri yönetim) adı verilen ve 23 satraplıktan oluşan Pers İmparatorluğu, işgal ettikleri ve itaat altına aldıkları yerleri vergiye bağlayıp idare etmişlerdir.[148]

Pers kralı I. Darius (MÖ 522-485) zamanında Van, Bitlis ve çevresini içine alan bölge satraplık (askeri valilik) tarafından yönetilmişlerdir. 23 tane olan bu satraplıkların içerisinde büyüklük olarak Ermenistan satraplığı 3. sıradaydı. Doğu Anadolu ve Bitlis'in bağlı olduğu satraplık, eski Urartu ya da Kaldi (Xaldi) devletinin topraklarını kapsamaktaydı. Asur kaynaklarından edinilen bilgilere göre Nairi (Nayri) diye anılan bu topraklar, Bitlis, Van havzasıyla Doğu Fırat'ın yukarı vadisi, Ağrı'dan batıda Fırat kıyılarına kadar olan topraklar olarak bilinmektedir. Yunan tarihçi Herodot'a göre bu satraplık sıralamada Persler'in 13. satraplığı idi.[149]

Bugünkü Siirt, Bitlis ve Muş illeri ile Ağrı ve Van yörelerini içine alan satraplık, Pers hazinesine yılda 400 gümüş talen[150] vergi ödemekte olup, her yıl Perslerin "Mitra Bayramında" Pers krallığına 20000 at göndermekle yükümlüydü. Aslında Fırat-Dicle ve Kızılırmak boylarında yaşayan topluluklardan yalnız Ermeniler büyük kralın egemenliğini tanıyordu. Diğer topluluklar Pers kralını tanımıyorlardı

---

[146] M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadî ve Sosyal Yapı (900-1261),* Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, 46.
[147] Güzeloğlu, 12.
[148] Törehan, 27; Güzeloğlu, 13; Baskıcı, 48.
[149] Herodotos, *Herodot Tarihi*, Hürriyet Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, 1973, 148; Ksenephon, Anabasis, (Çev.: Eyüp Benlioğlu), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2013, 116.
[150] Herodotos, 148. (Hititlerin kullandığı en büyük ağırlık birimi kesin olmamakla beraber 1 Talen yaklaşık 28,2 kg. ağırlığa eşit gelmektedir.)

İslâm'ın geldiği dönemdeki Sâsâni devleti iki süper güçten biriydi. Hâkimiyet alanını Arabistan dâhil, Suriye, Mısır, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda ve Azerbaycan Ermenistan'a kadar genişletmişlerdir. Çağımızda da köklü devlet geleneğinden beslenen modern İran devleti, bölgesinde ve orta doğu da etkin olabilmeyi başaran bir devlettir.

1.2.4. Büyük İskender Hâkimiyetinden Roma ve Bizans Dönemine Kadar Bitlis (MÖ 356/323)

Bilindiği üzere Bitlis, Büyük İskender'in hâkimiyetinden önce Persler'in egemenliği altındaydı. Persler, (MÖ 650-540) yılları arasında Anadolu'ya hâkim olan Helen kültürüne son vermişlerdi. Böylece Anadolu'da 200 yılı aşkın bir süre Pers hâkimiyeti yaşanmıştır.

Kralı I. Darius (MÖ 521-486) dönemine rastlayan yıllarda Anadolu'da Pers hâkimiyeti daha da perçinlenmişti. Babasının ölümünden sonra tahta çıkan Makedonya Kralı Büyük İskender, cihan hâkimiyeti için Asya üzerine sefere çıktı. MÖ 334'te Büyük İskender, askerleriyle birlikte bugün Anadolu olarak tabir edilen Küçük Asya'yı geçerek Biga Çayı dolayında Pers ordusuyla karşılaştı ve burada Pers ordularını yenilgiye uğrattı. Anadolada ilerleyişine devam eden Büyük İskender Bitlis ve Ahlât'ı ele geçirmiştir. Tarihi kayıtlarda, onun buraları almak istemesinin sebebinin, buraların eski bir yerleşim yeri olmasının yanında, Bitlis geçidi gibi stratejik bir geçiş noktası üzerinde olmasının rol oynadığı belirtilmektedir.

MÖ 334'te Büyük İskender, askerleriyle birlikte bugün Anadolu olarak tabir edilen Küçük Asya'nın bütününde hâkimiyet sağlayarak Suriye, Mısır ve Mezopotamya'yı da ele geçirmiştir. Perslerin satraplıklarına saldırılar düzenleyerek ilk başarılarını elde etti. Daha sonrada ilerlemesine devam ederek bugün Kuzey Irak'ın Erbil yöresi olarak geçen Gavgamela'da Pers kralıyla yapılan savaşı kazanan Büyük İskender böylece Pers (Ahamenid) devletini MÖ 331'de ortadan kaldırmıştır. Büyük İskender'in Pers Hâkimiyetine son vermesiyle bu devletin sınırları içinde bulunan Bitlis civarı da böylece Büyük İskender ve ordularının egemenliğine girmiş oldu.[151]

[151] Törehan, 29; Yaşa, Giriş, xiii.

İlerleyişine devam eden Büyük İskender, daha sonra Hemedan ve Hazar denizi kıyılarından Semerkant ve Taşkent'e kadar ulaştı. Oradan güneydeki Kaşmir'e doğru yürüyerek Ganj nehrini geçti. Ancak birliklerinin ileri gitmeyi reddetmesi üzerine geri dönmek zorunda kaldı.[152] İran veya Hindistan seferinden dönen İskender, Bitlis'in yönetimini komutanı Batlis (Bedlis)'e bırakarak buradan ayrılmıştır.

Büyük İskender'in ordularının geri dönüşünü konu edinen ve tarihte "On binlerin Ricati" diye bilinen dönüş gerçekleştirilmiş, bu Yunan birlikleri Xenophon (Ksenofon)[153] komutasında, Bitlis boğazını geçit olarak kullanarak 7 günde Kentrites (Bitlis) Çayı'na, Kardukh ülkesiyle Ermeniye'nin sınırına varıp burada konaklamışlardır. Birçok zorluk ve saldırıdan kurtulduktan sonra Bitlis Çayı'nın pınarlarına, 3 günlük bir yürüyüşten sonra Karasu kıyılarına, Muş'un doğu yakasına ulaştılar. "On binler" bir ovanın içinden geçerek Pasinler'e, oradan da Gymnias'a (Bayburt), oradan da Trabzon'a ulaşmışlardır.[154]

İskenderin ölümünden sonra Anadolu'da Selökidler hâkimiyet elde ettiler. Selökidler sahip oldukları Sümer, Akad, Babil, Asur, Hatti, Urartu ve Persler'in uygarlık merkezlerine önem vererek, sahip çıkıp korumuşlardır.

İskender'in Bitlis hâkimiyeti Asya seferiyle başlamış, kumandanı Batlis ile yaptığı bir mücadeleyle gelişmiş ve MÖ 323 yılında Bitlis'i terk etmekle son bulmuş olmalıdır. Zira dikkat edilirse hem şehrin fethinin hem de İskender'in burayı terk etmesindeki tarih MÖ 323'ü işaret eder. Fakat ayrıntılara dikkatle baktığımızla İskender'in şehri almakla ve İran (Irak) seferinden dönmesinin aynı yıl içerisinde olması veya dönüşünün de Bitlis üzerinden yapılmasını ihtiyatla karşılamak gerekir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Ahlât'ın sahibi Alatos'un MÖ 323'te hâkimiyetini pekiştirmek için bağımsız hareket ettiğini ve MÖ 216'ya kadar bu şekilde hâkimiyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. MÖ 200'lü yıllarda komşuları olan Partlar ile aralarında sınır meselesinden dolayı mücadele başlamıştır.

Partlar, MÖ 7. yy. da zayıflamaya başlayınca, daha önce hâkimiyetlerini kaybeden Alatosların tekrar toparlanma girişimleri, İlyada adlı bir prensin Ahlât'a hâkim olmasıyla

---

[152] Kaya, 555-556; Baskıcı, 52.
[153] Erzen, 5; Ksenephon, 116; Oktay Belli / V.Evren Belli, 10.
[154] Bilge Umar, *İlk Çağda Türkiye Halkı,* İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1999, 368-372; Darkot, 658; Ksenephon, 117-137.

sonuçlanmıştır. Bu durum MÖ 395'te Büyük Roma'nın ikiye ayrılmasıyla Bitlis ve Ahlât'ın da yeraldığı Doğu Anadolu bölgesi, Doğu Roma (Bizans)'nın hâkimiyetine girmiştir.

Gerek Selökid Krallığı döneminde olsun gerekse Partlar'ın egemenliği altında olsun Doğu Anadolu'daki mücadeleler sırasında buradaki yerel yöneticiler ve Prenslikler, bu savaş ortamından yararlanarak bağımsız hareket etmiş, küçük prenslikler ve krallıklar kurmuşlardır. Örneğin; Ermeni Prensliği veya Krallığı bunlardandır.

MÖ 200'de Partlar Bitlis ve Muş dolaylarını ele geçirdilerse de MÖ 146'da buralar tekrar Romalıların eline kısa süreliğine geçmiştir.[155] Selökidlerin yıkılmasından sonra Bitlis ve çevresi Nebatiler'in egemenliğine girmiştir. Nebati Krallığı da MS 106'da Büyük Roma İmparatorluğu tarafından yıkılmıştır.[156]

MS 89 yılı dolaylarına kadar Bitlis ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi Roma ve Sasânilerin akınlarına uğramıştır. MS 111-121 yılları arasında Romalılar ile Sasâniler arasındaki anlaşmazlık nedeniyle yapılan savaşlar sonucu bölge Romalıların egemenliğine geçmiştir. Büyük İskender hâkimiyetinden sonra kurulan Selökidler zamanından beri Doğu Anadolu ile birlikte Bitlis şehri de Selökidler, Partlar, Romalılar, Bizans ve Sasâniler arasında sık sık el değiştirmiştir.

[155] Yüksel Sayan-Şehabettin Öztürk, Bitlis Evleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 4; Törehan, 4.
[156] Günaltay, 63,71; Törehan, 30.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM FETİHLERİNİN SONUNA KADAR BİTLİS

2.1. El-CEZÎRE BÖLGESİNİN DURUMU

El-Cezîre bölgesi fethedildikten sonra Müslümanlarla Bizans ve Sâsânîler arasında en çetin mücadelelerin yaşandığı bölgelerden birisi olmuştur. Müslümanlar karşısında Suriye'de, Mısır'da, Filistin'de ve Kuzey Afrika'da tutunamayan Bizans, bütün gücüyle bu bölgede tutunmaya çalışmaktaydı. Dolayısıyla el-Cezîre'nin kaybının Anadolu ve hatta başkentin kaybı anlamına gelebileceğini anlayan Bizans, var gücüyle bu bölgeyi kaybetmemek üzere direniyor, zaman zaman da Müslümanlar üzerine taarruza geçiyordu. Nitekim X. yy. Müslümanlar karşısında nispeten bir başarı sağladıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz.[157] Öte yandan Sâsânî devleti de el-Cezîre'nin kaybedilmesi halinde devlet merkezinin bütün yollarının Müslümanlar önünde açılacağını biliyorlardı. Bu nedenle onlar da var güçleriyle bu bölgeyi müdafaa ediyorlardı. Tabir yerindeyse Sâsânîler için bu bölgenin elde tutulması var olmak veya yok olmakla eşdeğerdi.

2.1.1. El-Cezîre'nin Sınırları

Rivayetlere göre "*Hz. Osman b. Affan (r.a) halife olunca, Muaviye'yi Şam valisi yaptı. Umeyr b.el- Ensari'yi de el-Cezîre'ye vali tayin etti ve daha sonra onu azletti. Şam, el-Cezîre ve bunların hudutlarının valiliğini Muaviye'de topladı. Sonra dördüncü İrminiyye'den olan Şimşat üzerine ordu göndermesini emretti. Muaviye de Habib b. Mesleme el-Fihri ile Safvan b. Muattal es-Sülemi'yi gönderip şehri fethettirdi. Safvan oraya yerleşti ve Muaviye'nin halifeliğinin sonlarında orada vefat etti*."[158]

Hz. Osman'nın Halifeliği sırasında yukarıda da bahsedildiği üzere ve özellikle Muaviye'nin Bizans sınırlarını tahkim etme düşüncesi ile Bizans'ın karşı mukavemeti neticesinde el-Cezîre'nin sınırları Bizans (Rumlar) ile Müslümanlar arasında sık sık el

[157] Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri 1(Anadolu'nun Fethi)*, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, 7-10.
[158] Belâzürî, 263-264.

değiştirmiştir. Özellikle Kemh (Kemah), Amid (Diyarbakır), Şimşat, Malatya, Maraş ve İrminiyye'deki diğer şehirler sık sık el değiştirmiştir.[159]

Özellikle el-Cezîre sınırlarına dâhil olan Malatya şehri Bizans topraklarındaki fetihlerde bir askeri üs konumunda değerlendirilmiş ve bu yüzden de Bizans ve Müslümanlar arasında bir rekabet merkezine sahne olmuştur. Dolayısıyla şehir sık sık el değiştirerek yıkıntı ve tahriplere uğramıştır. Bu durum Emeviler'in sonlarına kadar sürüp gitmiştir. Hatta Abbasîler devrinin belli bir döneminde (Harun er-Reşit) bile bu rekabet devam etmiştir. Halife er-Reşit döneminde Bizans (Rumlar) Malatya'ya saldırmışlarsa da şehri ele geçirememişlerdir. er-Reşit, onların üzerine yürümüş ve onları mağlup etmiştir.[160]

2.1.2. El-Cezîre Bölgesinin Fethi

El-Cezîre bölgesi Arap, Sâsâni, Bizans üçgeninde stratejik öneme sahip bir bölgedir. Bölgenin Urfa, Harran, Rakka, Simsat, Nisibin (Nusaybin), Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafarikin (Silvan), ve Hasankeyf şehirlerinden oluşan doğu bölümü, çoğunlukla Mudar'lı kabilelerin yerleşmiş olmaları nedeniyle Diyar-ı Mudar ismiyle anılmıştır.[161]

Bizans için el-Cezîre'nin kontrol edilmesi özellikle Şam ve Mısır'ın elden çıkmasından sonra daha da önem kazandı. Her şeyden önce Şam topraklarının elden çıkmasından sonra Bizans ile sürdürülen mücadele bu bölgede yoğunlaşmıştır. Bu itibarla el-Cezîre, Bizans ve Sâsânîler için önemli olduğu kadar Müslümanlar için de son derece önemliydi. Hatta İslâm fetihlerinin başarısı ve kalıcılığı büyük oranda el-Cezîre bölgesindeki güç dengeleriyle belirlenmiştir.[162]

Şam'ın elden çıkmasından sonra Bizans'ın el-Cezîre üzerine yoğunlaştığı ve bu bölgeyi kaybetmemek için bir hayli mücadele verdiği dikkat çeker. Kuşkusuz bölgenin kontrol altında tutulması Bizans'ın için olduğu kadar Müslümanlar için de aynı ölçüde önemliydi. Esasen bölgenin stratejik önemi Hz. Ebubekir döneminden itibaren

[159] Belâzürî, 264.
[160] Belâzürî, 270.
[161] Balcı, 115.
[162] Balcı, 115.

biliniyordu. Taberi'nin verdiği bilgilere göre Ebubekir, İyaz b. Ğanem'i bu bölgeye göndermiş ancak bu girişim başarıya ulaşamamıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde Taberi'den nakille Cezire'nin H 17/639'da ve yine İbn İshâk'tan naklen de H 19/641 tarihinde fethedildiğini belirtir. Cezire bölgesine Ebu Musa el-Eş'arî, Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas ve onunla birlikte İyad b. Ğanem'in gittiğini bildirmektedir. Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas henüz genç biri olduğu için kendisinin komuta yetkisi yoktu fakat onunla birlikte olan Osman b. Ebu'l-As ile birlikte Urfa'ya girdiler. Urfa'lılar cizye ödemeleri şartıyla anlaşma imzalandı. Daha sonra Harran'lılarla da Urfa anlaşmasının şartlarıyla barış imzalandı. Öte yandan İyaz b. Ğanem, Musa el-Eş'arî'yi Nusaybin üzerine gönderdi. İyaz, Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı Re'su'l-Ayn'a, Osman b. Ebu'l-As'ı da İrminiyye üzerine gönderdi. İrminiyye'de çıkan küçük çapta bir savaşta Safvan b. Muattal es-Sülemî şehit düşmüştür. İrminiyye halkıyla cizye ödemeleri şartıyla barış antlaşması yapılmış olup, buna göre her ev halkı bir dinar cizye ödeyecektir.[163]

Özellikle Şam bölgesindeki savaşların neticesinde bozguna uğrayıp kaçan Bizans ve Ermeni askerlerin takip edilip, onların bir daha toparlanma ve böylece oluşabilecek tehditleri önceden önleme düşüncesi neticesinde Mezopotamya ve İrminiyye bölgesinin fetihlerinin kapıları açılmış oldu. Nitekim Bizans Kralları da kesin olarak elden çıkan yerlerden değil de özellikle el-Cezîre ve İrminiyye bölgesi üzerinden Müslümanlara karşı taarruza kalkışmaları da buraların fethini bir zaruret haline getirmiştir. Hz. Ömer bu tespiti zamanında yapmış ve bölgenin fethi için emir vermiştir.

Hiç şüphe yok ki el-Cezîre bölgesinin fethinin arka planında askeri ve stratejik sebepler vardır. Çünkü Bizans ve Sâsâni devletlerinin saldırıları için bu bölge en elverişli yer olmuştur. Bunlara ilave olarak, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında Bizans'a bağlı Arap kabile ve nüfusunu kontrol altına alma girişimi de oldukça önemlidir. Çünkü bu sayede Bizans ve Sâsâni devletlerinin bu kabile ve nüfustan yeteri kadar yararlanmalarını önlemiş, Araplar arasında bir bütünlük fikrini oluşturmuştur.

Şu husus dikkat çekicidir ki, Bizans'ın özellikle bölgeyi elde tutmaya yönelik gayretleri, Anadolu'nun tümüyle ve kalıcı olarak Müslümanların eline geçmesini engellemiştir. Diğer taraftan Müslümanlarla Bizanslıların el-Cezîre valisi John

[163] İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye -Büyük İslâm Tarihi-*, (Çev.; Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, c.VII, 126.; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fit-Târîh,* (Çev.:M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, c.II, 488.

Kataios'dan gelen talep üzerine Kınnesrin bölgesinde bir yıllık geçici bir anlaşma imzalanmış fakat Heraklius'un valiyi değiştirmesi ve yeni vali Ptolemaios'un bu anlaşmayı tanımaması üzerine, Hz. Ömer, İyaz b. Ğanem'i el-Cezîre'yi fetihle görevlendirmiştir. İyaz b. Ğanem önce Rakka'yı sonra Urfa bölgesine gelerek burayı fethetmiştir.[164] Ayrıca Müslümanlarla Urfa halkı arasında bir anlaşma da yapılmış, bu anlaşma el-Cezîre'deki birçok şehrin ele geçirilmesinden sonraki anlaşma şartlarına örnek olmuştur.

Müslüman ordusu Urfa'dan sonra ilerlemeye devam etmiş ve Anadolu'daki Malatya, Bitlis, Diyarbakır (Amid), Ahlât, Re'sul-Ayn, Meyyafarîkin (Silvan), Nisibin (Nusaybin), Erzen ve Sumeysat (Şimşat) gibi yerleri de ele geçirmiştir. Bu bölgede yapılan harekâtlar kalıcı bir fetih olmaktan ziyade geçici bir akın şeklinde olmuştur. Çünkü bazen fethedilen bir yer anlaşma imzalanarak kendi halinde bırakılarak geri dönülmüş, kalıcı olarak oraya yerleşilmemiştir. Bu şekildeki bir taktik daha çok güvenlik kaynaklı olmalıdır. Çünkü Müslümanlar henüz yabancısı oldukları bir memlekette tam anlamıyla kendilerini güvende hissedememişlerdir. Bütün bu fetihlerin yaklaşık olarak H 19-21/639-641 yılları arasında meydana geldiği bilinmektedir.

İyaz b. Ğanem'in fetih stratejisi, adım adım el-Cezîre fethine doğru uzanan bir güzergâhı takip etmiştir. Önce Rakka ardından, Nisibin, Harran, Re'sul-Ayn, Dârâ, Urfa gibi şehirler bir bir ele geçirilmiştir. Ayrıca el-Cezîre sadece Şam üzerinden değil Irak üzerinden de muhasaraya alınmıştır. Zaman zaman Irak ordusundan el-Cezire'ye yardıma gelen birliklere rastlanmaktadır. Fakat esas ordu unsuru olarak Şam bölgesi ordusu rol almıştır. Zaten bu bölgenin Hıms, Kınnesrin merkezinden yönetilmesi bunu göstermektedir.[165]

2.1.3. el-Cezîre'nin Bölgesinin Yönetim Merkezi

el-Cezîre bölgesi fethedildiğinde Şam bölgesindeki Hıms kentine bağlandı. Iyaz b. Ğanem H 20/641 yılında burada vefat etti. Hz. Ömer, onun yerine Said b. Hızyam b. Cumahi'yi atadı. O da kısa sürede vefat edince halife Hz. Ömer, Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi buraya vali atadı. Hz. Ömer'in vefatından sonra Umeyr valiliğini sürdürdü. Hz.

[164] Belâzürî, 246-250.
[165] Balcı, 128-130.

Osman zamanında Umeyr azlini istedi ve Hz. Osman (r.a.) da onu azlederek Hıms ve Kınnesrin'i Şam valisi olan Muaviye'ye bağladı. Böylece Ürdün, Hama, Hıms, Filistin, Şam (Dımeşk) ve Lazkiye şehirleri "Şam Eyaletleri" adı altında Muaviye'nin emrine verildi.[166] Dolayısıyla el-Cezîre bölgesi de Şam eyaletine bağlı olarak bu valilik tarafından yönetilmiştir. Abbasîler devrine bakıldığında el-Cezîre bölgesinin Diyarbakır merkezli kurulan Amilliğe bağlanarak buradan yönetildiği görülmektedir.

2.1.4. İrminiyye Bölgesindeki Fetihler

İslâm fetihlerinin İrminiyye'ye ulaşması Mezopotamya üzerinden olmuştur. İrminiyye'ye ilk seferler Bitlis ve Ahlât'a kadar uzanmıştır. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi ermeni askerlerini takip etmekle Duvin'e kadar uzanmış olması da muhtemeldir. Çünkü ermeni askerleri Bizans saflarında yoğun bir şekilde yer alıyordu. Aynı zamanda Bizans kuvvetlerine birçok ermeni komutanlık yapmıştır. Hatta bazı Ermeni birlikleri Kadisiyye'de Müslümanlara karşı savaşmışlardır.[167]

Müslümanların İrminiyye üzerine ilk ciddi seferleri H 19/640 yılında Iyaz b. Ğanem komutasında gerçekleştirilmiştir. Amaç el-Cezîre'deki fetihlerin kalıcılığı ve devamının sağlanmasıdır. Çünkü Iyaz b. Ğanem, el-Cezîre'yi tehdit edebilecek tek gücün İrminiyye'den gelebileceğine inanıyordu. Hatta İrminiyye üzerinden gelebilecek tehdit İslâm devletinin merkezi için daha tehlikeli bir hal alabilirdi. Bunun için Müslümanların kuzey sınırlarını güvence altına almak gerekiyordu. İşte bu amaçla Bitlis ve Ahlât'a kadar gidilmiştir.

İrminiyye'deki Bizans ve Müslümanların hâkimiyetindeki bölgelerin gerçek sınırlarının nereler olduğu konusu belirsizdir. Fakat Tercan'ın Müslümanlarla Bizans arasında sınırı teşkil ettiği, Müslümanların sınırı aşmamaları konusunda Bizans İmparatoruna elçi göndermeleriyle anlaşılmaktadır. Müslümanlar Bizans ile arada bir tampon bölgenin varlığından yanayken, Bizanslılar buna pek yanaşmamıştır. Daha sonra Müslümanlar İrminiyye'ye H 22-23/642-643 ve H 30/650 yıllarında ikinci ve üçüncü seferlerini yaptılar. Fakat kesin olarak ele geçirilmesi H 30/650'den sonradır. Çünkü

[166] Balcı, 129-130.
[167] Kaegi, 289-290.

Bizans ile Müslümanlar arasındaki barışın sona ermesinden sonra olmuştur. İrminiyye'ye son sefer ise H 34/654 yılında gerçekleştirilmiştir.[168]

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Şam valisi Muaviye'ye mektupla Habib b. Mesleme'nin İrminiyye üzerine gönderilmesini kendisine emretmiştir. Diğer bazı rivayetlerden de halifenin direk Mesleme'ye mektup yazarak, durumu ona bildirerek savaşa çıkmasını istediği anlaşılmaktadır.[169] Bu uyarıları dikkate alan Mesleme, Kâlîkâla şehrini fethettikten sonra yoluna devam ederek, Mirbalaya indi, Hılât Patriği ona İyaz b. Ğanem'in mektubunu göstererek onlara ve şehirlerine dokunmadı. Çünkü Mesleme, İyaz'ın yaptığı emanın geçerliliğinin devam ettiğini kabul etmiş ve bu emanı uygulamıştır. Hılat Patriği, ödeyeceği vergiyi Mesleme'ye getirip teslim etmiştir. Mesleme, daha sonra es-Saybane'ye (?) gitmiş, orada kendisini Müküs beyleri iyi bir şekilde karşılayarak ta'zim ve taltifte bulundular. Mesleme de Müküs beyinin ülkesini kendisine tekrar mukataa usulüne göre bırakmış, aman ve anlaşma mektubunu kendisine bırakmıştır. Daha sonra Erciş, Bacüneys köylerine asker göndererek halktan baş vergisi ve cizyeyi toplattırmıştır. Oraların ileri gelen ahalisi Mesleme'ye gelerek memleketlerinin gelirlerinin mukataa usulüyle kendilerine bırakılmasını rica ettiler. Bu istekleri kabul edilerek yerine getirildi.[170]

Mesleme, et-Tirrih (Van Gölü) gölünden avlanılmasına ise dokunmamıştır. Gölün bu durumu Emeviler'den Muhammed b. Mervan b. el-Hakem'in el-Cezîre ve İrminiyye valiliği dönemine kadar devam etti. Muhammed, bu gölden avlanma hakkını halktan kaldırarak kendisine tahsis etmiş ve bu hakkı satmak suretiyle buradan menfaat elde etmiştir. Daha sonraları bu hak, Mervan b. Muhammed'in oldu. Emevîler yıkılıncaya kadar da bu durum böylece devam etmiştir.[171] Emevîler yıkılınca bu hak da ondan alınmıştır. Müellifin ravilere dayanarak naklettiğine göre:

"Hz. Osman Azerbaycan ve İrminiyye'ye el-Muğire b. Şube'yi vali tayin etti; fakat daha sonra onu azletti. Yerine İrminiye'ye el-Kasım b. Rebia b. Ümeyye b. Ebî's- Salt es-

[168] Kaegi, 292.
[169] Belâzürî, 282.
[170] Belâzürî, 286.
[171] Belâzürî, 286.

Sakafî'yi tayin etmiştir." Başka bir rivayete göre de "*İrminiyye'ye Amr b. Muaviye b. el-Muntefik el-Ukaylî''yi vali olarak tayin etti."*[172]

Hz. Ali (r.a) İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine el-Eş'as b. Kays'ı vali olarak tayin etmiştir. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele baş gösterince, bu bölge üzerinde valileri atama konusunda anlaşmazlık baş göstermiş, Muaviye de kendi valisi olan Abdullah b. Hatim b. en-Nu'man b. Amr el-Bâhılı'yi atamıştır. Vefat eden bu valinin yerine kardeşi Abdülaziz tayin edilmiştir. [173]

2.1.5. el-Cezîre'den Kafkaslar'a Uzanan Fetihler

İslâm fetihlerinin iki çıkış noktası olan Şam ve Irak cepheleri üzerinden fetihler devam etmiştir. Özellikle Şam üzerinden Mısır kanalıyla Kuzey Afrika ve yine Şam üzerinden el-Cezîre ve akabinde İrminiyye, Azerbaycan ve Kafkasların fethi mümkün olmuştur.

İrminiyye'nin fethinin sebepleri arasında daha Heraklius döneminden itibaren Bizans ordusu arasında Ermeni asıllı komutan ve askerlerin mevcudiyeti ve bunların oluşturduğu tehlikenin bertaraf edilmesi ve ayrıca Irak ve el-Cezîre için buranın muhtemel bir tehdit yatağı olmasından kaynaklanmaktadır diyebiliriz. İyaz b. Ğanem el-Cezîre'nin fethini tamamladıktan sonra (640–642), Ermenistan üzerine sefere çıktı. Bu sefer daha çok bölgenin analiz ve kontrolüne dönük olmuştur. Her ne kadar bu seferde bazı şehirlerle cizye karşılığı anlaşmalar yapılmışsa da kapsamlı bir harekât ve saldırılar 642 yılı sonlarına doğru yapılmıştır.[174] Bilindiği gibi Hz. Ömer devrinde İrminiyye'nin fethine girişilmiştir. Fakat tam olarak fethinin tamamlanması Hz. Osman zamanında mümkün olmuştur.[175]

el-Cezire fatihi İyaz b. Ğanem'in ilk İrminiyye akınları sırasında (642-643) Bitlis ve Ahlât'a kadar ilerleyip buraları fethettikten ve cizye karşılığı anlaşma sağlandıktan sonra Ermenistan'ın baş şehri Duvin'e kadar ilerlediği kaydedilir. Fakat önceden de

[172] Belâzürî, 293.
[173] Belâzürî, 293.
[174] Balcı, 132-133.
[175] Balcı, 133.

bahsedildiği gibi bu sefer bir keşif niteliğinde olduğu için kalıcı bir fetih gerçekleştirilememiştir.[176]

Müslümanların el-Cezîre fethine girişmeleri en çok Ermenileri Müslümanlarla karşı karşıya getirmiştir. Nitekim Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre İyaz, Ermeni komutan ve din adamları tarafından mukavemetle karşılanmıştır. İyaz, seferden sonra Hıms'a dönüp halife tarafından Hıms valiliği görevine atanınca fetihler de duraklamış oldu. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde, Habib b. Mesleme el-Fihri İrminiyye'nin fethi için görevlendirildi. Fetihlerin 654 yılından sonra daha yoğunlaştığı görülmektedir. Hatta bölgede Debil şehri alınarak bir emannameyle anlaşma imzalanmış, bu emanname diğer şehir halkları için de örnek olmak üzere şartları halk tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra Muaviye döneminde bölgedeki Ermeni komutanlarla yakın ilişkiler geliştirilip anlaşmalar imzalanmış ve Ermeniler Müslümanlarla birlikte Bizans'a karşı koymuşlardır. Fakat zikredilmesi gereken önemli bir nokta, Ermeniler'in duruma göre Bizans'a veya Müslümanlara yakınlaştıkları ve anlaşmalar imzaladıkları gerçeğidir. Bölgeye Müslümanların harekâtları devam etmiş, el-Cezîre ve İrminiyye'nin fetihleri iki ayrı koldan tamamlanmıştır.[177] Fakat bu fetihler kolay olmamıştır. Ermeni tarihçisi Sebeos, "*Müslümanlarla çok zor mücadelelerin verildiğini belirmektedir."*[178]

2.2. İSLÂMÎ DEVİRDE BİTLİS

İslâm fetihlerinin el-Cezîre üzerinden bölgeye ulaşması çok hızlı bir şekilde yayılmış, Bitlis de İslâm orduları tarafından cizye karşılığında önemli bir çarpışma olmadan fethedilmiştir. Böylece bir daha sökülüp atılmamak üzere Müslümanlar şehre ve çevresine sahip olmuşlardır. X. yy.da bir ara Bizans'ın eline geçen Bitlis tekrar Müslümanların eline geçmiştir.

[176] Balcı, 133.
[177] Balcı, 134-138.
[178] Balcı, 139.

2.2.1. Bitlis'in İslâm Ordularınca Fethi

Bitlis'in İslâm orduları tarafından fethi konusunda İslâm kaynaklarında, üzerinde ittifakla durulan bir husus var ki o da Bitlis'in diğer şehirler gibi el-Cezîre bölgesinin fatihi ve komutanı İyaz b. Ğanem tarafından halife Hz. Ömer devrinde fethedilmiş olmasıdır.[179] Dolayısıyla bu konuda her hangi bir şüpheye yer yoktur. el Belâzürî'nin belirttiğine göre el-Cezîre'nin bütününü Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra, el-Cezîre'nin fethine gönderilen komutan Iyaz b. Ğanem fethetmiştir.[180]

Iyaz b. Ğanem'in Irak ordusuna mı yoksa Suriye ordusuna mı bağlı olduğu hususu kaynaklarda net değildir.[181] Rivayetlerin ortak dayanağı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın vefatından sonra, ordunun başına Iyaz. b. Ğanem'in geçtiği gerçeği öne çıkmaktadır.

el-Cezîre'nin fethi serüvenine kısaca değinmek, konuyu daha anlaşılır kılacaktır. İslâm fetihleri Arabistan dışına taştığında genel olarak fetihler iki yönde ilerlemiştir. Bunlar; Suriye cephesi ve Mısır cephesiydi. Bu bölgede savaşan iki İslâm ordusu arasındaki iletişimi ve bütünlüğü sağlamak için el-Cezîre'nin fethini zaruri kılıyordu.

el-Cezîre'nin Müslümanlar tarafından fethini konu alan rivayetler Belâzürî'nin Fütûḥu'l-büldân'ı ile Taberi'nin Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı eserinde toplanmıştır. Bölgenin fethi hakkında bilgi veren İslâm tarihçileri arasında iki ayrı görüş vardır. Birinci görüşe göre, el-Cezîre bölgesi Sa'd b. Ebu Vakkas kumandasındaki Irak ordusu tarafından fethedilmiştir. İkinci görüşe göre ise, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah kumandasındaki Şam ordusu tarafından fethedilmiştir. Yine Belâzürî'nin tercih ettiği rivayete göre[182] Şam ordusu tarafından fethedilmiştir. *Diğer tarihçilere göre ise, Irak ordusu tarafından fethedilmiştir*.[183] Kaegi de, el-Cezîre'nin Irak'tan gelen İslâm ordusu tarafından fethedilmesi meselesinde üç farklı görüşün bulunduğunu fakat Irak'tan gelen

---

[179] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîḫu'l-ümem ve'l-mülûk* -, Dar'ul-Kutub'il-İlmiyye, c.2, 484, Beyrut 1987; Belâzürî, 230-232.

[180] Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya,Vergiler,Bürokrasi*), (Çev.:Ramazan Şeşen), Belazuri, 232; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, 1: Sakarya 2008, 135; İbn'ül-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Çev.: M. Beşir Eryarsoy), Redaktör: Mertol Tulum, Bahar Yayınları, c.2, İstanbul 1985, 486-489; SaimYılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809*), (1. Baskı), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, 31,43,87.

[181] Ali Öngül, *Urfa Tarihi İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar (639-1517*), Emek Matbaası, Manisa, 2004, 5; İbn'ül-Esir, 488; Kaegi, 256;

[182] Belâzüri, 246.

[183] İbn'ül-Esir, 488; Öngül, 8; Koyuncu, 134-135.

ordu tarafından fethedilmesinin daha kuvvetli olduğu görüşüne katılmaktadır. Aynı zamanda Iyaz b. Ğanem'in Suriye üzerinden gelen öncü bir birlik olduğunu belirtmektedir.[184]

Abdülgani Bulduk'un *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* adlı eserinde el-Cezîre'nin fethinin bir kısım İslâm tarihçilerinin ifadesiyle *Fütûhu'ş-Şam* diğer bazılarına göre ise *Fütûhu-Irak* olarak isimlendirildiğini kaydeder. Yine bu anlamda Hz. Ömer döneminde Sad b. Ebu Vakkas'ın Irak fethiyle, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah ve Halid b. Velid'in ise Şam fetihleriyle görevlendirildiklerini kaydeder. Bu fetihlerden Irak'ın fethinin Nusaybin'e, Şam'ın fethinin de Mardin ile Dara'ya kadar devam ettiğini ifade eder. Müellif konuya devamında Ebu Ubeyde'nin Iyaz b. Ğanem'i el-Cezîre kalelerinin geri kalanlarını fethe memur ettiği ve Iyaz'ın da Rakka'yı ele geçirdiğine değinir.[185]

Görüldüğü üzere rivayetler farklı olsa da, bölgenin büyük komutan İyaz b. Ğanem tarafından fethedildiği anlaşılmaktadır. İyaz'a bu görevin verilmesinden sonra Bizans üzerinden gelebilecek bir tehlikeye karşı az bir kuvvetle harekete geçilmiş ve ilk önce Rakka şehri önlerine kadar gelinmiştir. Rakka halkı Müslümanlara mukavemet edemeyeceklerini anlayarak bazı şartlar altında teslim olacaklarını İyaz'a bildirince, İyaz da bu konuda hazırlamış olduğu mektupla bir anlaşma düzenleyerek taraflarca imza altına alınmıştır.[186]

İlerleyişine devam eden İyaz b. Ğanem, Harran üzerine hareket ederek burayı teslim alıp ardından Nusaybin üzerine yürümeye devam etti. Nusaybin şehri de İyaz'a teslim oldu. Ele geçirilen Harran ve Nusaybin şehirleri H 18-19/639-640'da fethedilmiş oldu. Bu şehirlerle de Rakka şehri halkıyla yapılan anlaşma metni esas alınarak anlaşma sağlanmıştır. Burada dikkati çeken husus; coğrafi yönden el-Cezîre'nin önemli şehirlerine yakın olan Suriye ordugâhları, İslâm fetihleri için kullanılmıştır. Bu da tesadüfî bir yolun izlenmediğini, bizzat planlı ve iyi bir hazırlık sonucu Suriye'nin kuzey tarafında bulunan İslâm-Bizans sınır kentlerinin seçildiğini, şehirlerin de Bizans için Suriye'ye açılan kapılar olduğunu göstermektedir. Bu şehirlerin fethiyle Bizans'ın Suriye ile olan bağlantı yolları ve ümitleri kesilmiş, aynı zamanda Müslümanlar için de tampon bir bölge

---

[184] Kaegi, 256.
[185] Abdülgani Bulduık, *el-Cezîrenin Muhtasar Tarihi*, Yayına Haz.; Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:9 (Tarih Şubesi Yayınları No:8), Elazığ 2004, 16-18.
[186] İbn Kesir, 126; Belazuri, 248; Öngül, 8.

oluşturulmuş oluyordu. Bütün bu fetihler H 19 ve 20. yılın Muharrem'inde yapılmıştır.[187] Fakat Taberi, el-Cezîre bölgesinin H 17/638'de fethedildiğini ifade etmektedir.[188] Taberi, başka bir rivayette ise İbn İshak'a dayanarak el-Cezîre'nin fethinin H 19/640'da gerçekleştiğini belirtmektedir.[189]

Belâzurî'nin aktardığına göre İyaz b. Ğanem yukarıda zikrettiğimiz yerleri fethettikten sonra, önce Erzen'e gitmiş ve oranın emiriyle Nusaybin anlaşması hükümleri geçerli olmak üzere orayı fethetmiştir.[190] Şunu ifade edelim ki Erzen şehrinin mahiyeti hakkında farklı farklı tespitler yapılmıştır. Bazı müellifler bu şehrin Bitlis ve Siirt arasındaki eski bir yerleşim yeri olduğunu ifade etmişlerdir.[191] Günümüzde bölgede Garzan adıyla bir bölge mevcuttur ki buranın Erzen olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü Garzan'ın Türkçe ifadesiyle Erzen olarak telaffuz edilmesi, büyük ihtimalle buranın da Erzen olmasını imkân dâhilinde kılar.[192] İyaz b. Ğanem Erzen'i fethettikten sonra Derb'e, daha sonra da Bitlis'e ulaşmıştır. Bitlis'i geçip Hilat'a (Ahlât) gitmiştir. Oranın Patriğiyle yapılan anlaşma neticesinde cizye karşılığı şehir teslim alınmıştır. Ahlât'ta anlaşma şehrin patriğiyle yapılmıştır.

İyaz b. Ğanem, İrminiyye üzerine gitmek isteyince fazla ileri gitmeden Bitlis'e geri dönmüştür. Ahlât'taki anlaşma şartları temel alınmak suretiyle Bitlis Patriğiyle anlaşma yapılmış ve Bitlis şehri de böylece fethedilmiş oldu. İyaz b. Ğanem, İrminiyye'ye gerçekleştirdiği ilk İslâm seferinde muhtemelen Bitlis ve Ahlât'tan öteye geçmemiştir. Belirtmek gerekir ki bu bilgi net değildir, fakat geri çekilen Bizans'a bağlı Ermeni askerlerini takip ederek bu ilk seferde Duvin'e kadar gidilmiş olabilir.[193] Iyaz b. Ğanem'in H 20/641'de vefat etmesinden sonra komuta kademesi önce Said b. Amir b.

---

[187] Belâzüri, 252.
[188] Taberi, 493.
[189] Taberi, 493.
[190] Belâzüri, 252.
[191] Afif Erzen, "*Erzen*", MEB, İA, Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir 2001, IV, 337-338; Bulduk, 11. (Müellif, daha önce değinildiği gibi Erzen'i ifade etmek suretiyle halk arasında, "*Garzan*" adıyla bilindiğini ve şimdi Siirt iline bağlı metruk bir kaza merkezi olduğunu ifade etmektedir.) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, (4. Baskı), İstanbul 1997, 111. (Osman Turan da, Yakut el-Hamevî'ye dayanarak Erzen'in, Bitlis ile Batman (Garzan) çayı arasında olduğunu zikretmektedir)
[192] Yinanç, 11,75.
[193] Kaegi, 289, 294.

Hızyem'e, onun da vefatıyla komuta Umeyr b. Sa'd el- Ensari'ye geçmiştir. Aynı zamanda halife Hz. Ömer bunları vali tayin etmiştir.[194]

Anlaşıldığı kadarıyla Bitlis'in de içinde olduğu, stratejik öneme sahip el-Cezîre bölgesinin fethinin önemi Hz. Ebubekir döneminde anlaşılmış, bunun için de çeşitli önlemlere başvurulmuş fakat fethi başarılamamıştır. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise durumun vahametinin artması üzerine kesin olarak fethine karar kılınmış ve fethedilmiştir. Çünkü Bizans devleti özellikle imparator Heraclius döneminde, yoğun olarak da 620'li yıllarda Ermeniler'le önemli bir işbirliği içerisinde bulunuyordu. Heraclius, el-Cezîre ve Yukarı Mezopotamya bölgesini ve buralardaki Ermenileri asker toplama konusunda verimli bir bölge olarak görüyordu.[195]

Kaynaklar Iyaz b. Ğanem tarafından yapılan ilk fetihler esnasında el-Cezire'de ilk önce Rakka şehrini fethettiğini zikrederler.[196] Fetihlere devam eden Iyaz'ın daha sonra bu günkü Anadolu'da Malatya, Diyarbakır (Amid), Ahlât, Re'sul-Ayn, Meyyafarikin (Silvan), Nisibin (Nusaybin), Erzen, Sümeysat, Ahlât ve Bitlis'i fethetmiştir.[197]

Bu süreçte Anadolu'nun kuzeydoğusuna da harekât düzenlendiği görülmektedir. Zira Bitlis ve Ahlât'tan öteye Kalikala'ya (Erzurum), hatta İrminiyye'nin başşehri Duvin'e kadar gidildiğini ve H 19'da (M 640, Ekim) buranın ele geçirildiğini zikreden kaynaklar da vardır.[198]

Burada İrminiyye'nin fethine değinmekte fayda vardır. Çünkü bazı Coğrafî eserlerde gerek Bitlis, gerekse civardaki başta Ahlât olmak üzere önemli şehirlerin İrminiyye bölgesine dâhil olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Rüsteh'in Kitabü'l-Âlâku'n-Nefîse'inde, Azerbaycan, Berzaa, Neşeva, Sisecan, Erzen, Hılat… Rum ve İrminiyye beldelerinin beşinci iklim bölgesine girdiğini belirtmektedir. Burada her ne kadar Bitlis kenti ismen geçmese de Erzen, Ahlât ve Azerbaycan, İrminiyye kentleriyle

---

[194] Belâzüri, 252-253.
[195] Kaegi, 239.
[196] İbn'ül-Esir, 488; Belâzüri, 242-252; Bulduk, 18; Ali Öngül, *Urfa Tarihi/İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar (639-1517),* Emek Matbaası, Manisa 2004, 8.
[197] Belâzüri, 250-252; Balcı, 126-127.
[198] Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev.: Fikret Işıltan), TTK Yay. Ankara 1999, 103; Balcı, 133.

beraber Bitlis'in de buraya dâhil olduğu anlaşılmaktadır.[199] Dolayısıyla buranın fethine kısaca da olsa değinmek faydalı olacaktır.

Bizans'ın safında çarpışan ve ordu komutanlığını yapan şahıslardan önemli isimlerin Ermeni kökenli olması gözlerin İrminiyye bölgesine çevrilmesine sebep olmuştur. Çünkü el-Cezîre'ye İrminiyye üzerinden gelebilecek tehlike diğer bölgelerden gelecek tehlikeden daha büyüktü. Bu nedenle el-Cezîre'de sağlanan fetihlerin kalıcı olması veya devamının gelmesi İrminiyye'nin fethinin geleceğine bağlıydı. Öte yandan Bizans, kendisi için önemli bir ikmal bölgesi olan İrminiyye'yi, hem doğal kaynakları hem de insan gücü açısından kullanmaktaydı.[200]

Bizans'ın, komşu Sasâni devletiyle girdiği çok uzun soluklu ve yıpratıcı rekabet ve savaşlar sonucunda yitirdiği imajı ve toprak kayıpların ardından,[201] Heraclius Bizans'ı yeniden yapılandırmak istedi. Onun bu isteği, beşerî ve gelir kaynağı bakımından Bitlis'in de bulunduğu İrminiyye coğrafyasıyla dîn ve mezhebi birlikteliğin devamının sağlanması noktasında gösterdiği çabalar ve diğer Bizans bölgelerine nazaran ayrıcalıklı hale getirmiştir.[202] Bu nedenle Bitlis'in içinde bulunduğu İrminiyye bölgesinin gelecekte İslâm fetihlerine oluşturabileceği potansiyel tehlikenin yeterli miktarda arttığının bir göstergesi olmuştur.[203] İşte bu sebeplerden dolayı İrminiyye'nin fethi zorunlu hale gelmiştir.

İyaz b. Ğanem el-Cezire'deki fetihleri tamamladıktan sonra (H 18-20/639-641)'de İrminiyye üzerine yürüdü. Bazı yerler fethedildi, bazı yerler cizye karşılığında anlaşmalarla İslâm Devletine bağlandı. Yapılan ilk akınlardan sonra özellikle Bitlis ve Ahlât'a kadar ilerleme sağlanmıştır. Gerek Bitlis ve gerekse Ahlât anlaşma karşılığında vergiye bağlanmıştır.[204]

İrmeniyye'deki fetihler Hz. Ömer devrinde başlamış ve Hz. Osman döneminde tamamlanmıştır. Kısaca el-Cezire ve İrminiyye'nin fethi iki koldan devam ederek gerçekleşmiş ve sonuçlandırılmıştır.[205]

---

[199] İbn Rüsteh, 98.
[200] Kaegi, 239; Balcı, 131.
[201] Ostrogorsky, 103.
[202] Kaegi, 52, 98; Rıchard G. Hovannısıan, 54-55 ve 98-99.
[203] Balcı, 118-119, 133; Öngül, 7-9.
[204] Balcı, 132-133; Yılmaz, 43.
[205] Balcı, 138.

Bitlis'in fethini en tafsilatlı anlatan müellif İmam Vakidî, Fütuhu'ş-Şam adlı eserinde oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Bitlis'in fethiyle ilgili olarak; İyaz b. Ğanem, Yuhanna adlı bir şahsı[206] Bitlis'in o zamanki yöneticisi olan Servend b. Balis'e elçi olarak gönderdiği ve ondan ya Müslüman olması ya da cizye karşılığı şehri teslim etmesini isteğini belirtmektedir. Bitlis emiri Servend b. Balis buna karşılık; "*Dinimiz üzere kalıp gereken cizyeyi vermek üzere sulh istiyorum. Bitlis, Erzen ve emrim altındaki bölgeler için de, yüzbin dinar altın, beşyüz zırh, bin ok ve yay vereceğim. Ancak ben ölünceye kadar Müslümanlardan kimse burada kalmasın*" şartına karşılık elçi Yuhanna da; "Bu sulh teklifini kabul ettik" şeklinde mukabelede bulunmuştur. Müellif bundan sonra elçinin İyaz b. Ğanem'e mektupla durumu bildirdiğini ve İyaz'ın da bunun üzerine Bitlis'e gelip vergiyi teslim aldığını, taşkınlık yapan askerleri cezalandırdığını bildirmektedir.[207]

Öte yandan bu olayların yaşandığı zamanda Ahlât emirinin kızının Bitlis'te olduğu ve Ahlât'ın fethiyle ilgili elçi Yuhanna'ya fikir verdiği zikredilir. Bunun üzerine Halid b. Velid'in de olduğu 35 sahabenin ve Yuhanna'ya bağlı 20 kişiyle birlikte elçilik için Ahlât emirine gittiği zikredilir ki başka bir kaynakta bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Halid b. Velid'in, İyaz b. Ğanem komutasında bulunduğu görülse de bu bilginin doğru olmadığı ortadadır. Nitekim Belâzürî, Hz. Halid b. Velid'in görevden alındıktan sonra Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın komutasından başka hiç kimsenin emri altında çalışmadığını ve ölünceye kadar da Hıms'da kaldığını zikreder. Doğru olan bilginin de bu olduğunu söyler.[208]

Bundan sonrası epey karışık olan rivayete göre Ahlât emiri Patrik Bostiyus, elçilik heyetini ağırlar. Ama anlaşma ve cizye şartlarını kabul etmediğini ve Müslümanlarla savaşacağını belirtmiştir. Savaş hazırlıklarına başlayan Patrik Bostiyus, çevre yöneticilerine elçiler göndererek Müslümanlara karşı savaşmak üzere asker göndermelerini talep eder. Bu arada İyaz b. Ğanem, Müslüman elçilerin gecikmesi üzerine Ahlât'a casuslar gönderir. Casusların olumsuz raporu üzerine Ahlât'a karşı harekete geçilir. Bu sırada patrik'in kızı Taryon'nun babasını öldürmesi üzerine kendi

---

[206] Rahmi Tekin, *Ahlât Tarihi*, OSAV-Osmanlı Araştırmalar Vakfı, Enes Matbaacılık, İstanbul 2000, 23. (Bu şahsın önceden Halep'te patrik olup daha sonra Müslümanlığa meyledip Müslümanlara yardım ve hizmet ettiği rivayet edilmektedir. Diğer bir rivayette Müslüman olduğu zikredilmektedir.)

[207] Vakidî*, Futûhu'ş-Şam-Tarihi Roman-*, (Çev.: Hasan Gülşen), Nr Yayınları, İstanbul 2007, 398-399;

[208] Belâzürî, 247.

taraftarlarıyla babasının taraftarları arasında kanlı çatışmalar başlamıştır. Müslüman askerlerin de desteğiyle savaş kazanılmıştır. Fakat Müslümanlardan da kayıplar olmuştur. Rivayetlere göre Muaz b.Cebel'in oğlu Abdurrahman'da ağır yaralı olarak orada şehit düşmüştür.[209]

Daha sonra Erzen-i Rum'dan bir grup insanın Ahlât'a gelip Müslüman olduğu ve Erzen-i Rum'a geri döndükleri, orada halka İslâm'ı anlattıkları bildirilmiştir.[210]

Vakidi'nin aktardığına göre Ahlât fethedildikten sonra İyaz b. Ğanem, oranın idaresini Taryun ve kocasına devrederek, orayı adaletle idare edeceklerine dair söz aldıktan sonra oradan ayrılmıştır. İyaz, Erzen ve Siirt yoluyla Cizre'ye giderek oranın Emiri'ni İslâm'a davet eder. Onun da Müslümanlığı kabul ettiği için yerinde bırakıldığını zikreder.[211]

Mükrimin Halil Yinanç, Bitlis'in fethiyle ilgili Ermeni tarihçilerin pek bilgi vermediklerini, bunun yanında H 20/641'de Müslümanların Muş'u (Daron) fethettiklerine değinmekle yetindiklerini belirtmektedir.[212] Bu bilgiye ilave olarak, bu yöreye Muş (Daron)'a erken sayılabilecek bir tarihte Hz. Ömer döneminde (634-644) ilk İslâm ordularının ulaştığından bahisle, Ermeni kaynaklarında Abdurrahman b. Rebîa el-Behilî kumandasındaki bir İslâm ordusunun 640 yılında Muş (Daron) ve civarındaki yerleri haraca bağladığı, civar şehirlerle birlikte buranın da H 19-21/640-642 yılları arasında İslâm hâkimiyetine alındığı belirtilmektedir.[213]

Bitlis ile ilgili İslâm eserlerindeki fetih bilgisi yine ortak cihettedir. Buna göre Bitlis, Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ğanem'in Erzen şehrini barış yoluyla fethetmesinden sonra Bitlis üzerinden Ahlât'a geçip, orayı cizye karşılığında barış yoluyla ele geçirdiğini, tekrar Bitlis'e dönüşte de Bitlis Patriğiyle Ahlât'ın haracının aynısıyla sulh yoluyla Bitlis'in de fethedildiği belirtilmektedir.[214]

---

[209] Vakidi, 172-175; Tekin, 24,25.
[210] Vakidi, 400-404.
[211] Vakidi, 405.
[212] Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, II, 661.
[213] Metin Tuncel, "Muş", *DİA*., Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 369.
[214] Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, Bilimsel Araştırmalar Serisi 5, İşaret Yay; (1. Baskı), 1990, 77; Yılmaz, 44-45; Yinanç, 661.

Bitlis şehri Hz. Ömer zamanında el-Cezîre fatihi İyaz b. Ğanem tarafından, 641 yılında Ahlât şehrinden alınan vergi kadar vergi vermesi şartıyla Bitlis'in yöneticisi tarafından kabul edilmesiyle fethedilmiştir.

2.2.2. Emevîler Devrinde Bitlis (H 41-132/661-749)

Bitlis'in Emeviler dönemindeki durumunu daha iyi anlayabilmek için Hz. Osman dönemindeki Suriye ve el-Cezîre valisi olarak görev yapan Muaviye'nin bölgedeki icraatlarına kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü Muaviye bu dönemde bölgedeki faaliyetlerinde büyük bir tasarruf yetkisine sahiptir. Dolayısıyla bölgenin kaderi üzerinde Muaviye'nin etkisi çok büyük olmuştur. [215]

Hz. Ömer devrinde bölge Müslümanlar için bir tehdit unsuru haline geldiği için bu tehditlerin ortadan kaldırılması için harekete geçilmiş, el-Cezîre bölgesi ve İrminiyye'nin bir kısmı fethedilmiştir. Bu fetihlerin İyaz b. Ğanem tarafından gerçekleştirildiğini önceki başlıklar altında ele alınmıştı.

Ancak Hz. Osman'ın halifeliğe geçmesiyle bu bölgelere pek tanıdık olan Muaviye için iyi bir fırsat doğmuştur. Çünkü Muaviye Hz. Osman'ı etkilemekte hünerli ve aynı zamanda iyi bir siyaset ve devlet adamıydı.

Hz. Osman'nın halifeliğinin ilk döneminde Hz. Ömer zamanında daha fazla ilerlenilmeyen bölgeler üzerine fetihler tekrar canlanmış ve bu fetihler genel olarak üç cephede devam ettirilmiştir. Bu bölgeler şunlardır;

1. Suriye Cephesi: Bu cephede Bizans'a karşı Anadolu ve Ermenistan bölgesinde mücadele yürütülüyordu.

2. Irak Cephesi: Genel olarak Orta Asya ve Hint kıtasına yönelik mücadele veriliyordu.

3. Mısır Cephesi: Kuzey Afrika topraklarında mücadele verilmiştir.[216]

H 20-21/642-643 yılında Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yılında Şam valisi Muaviye'ye bağlı İslâm orduları Bitlis'in de bulunduğu İrminiyye bölgesi üzerine ikinci

---

[215] İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *"Emeviler",* TDV Yay, (7. Baskı), Ankara 2008, 3.
[216] Sarıçam-Aycan, 21; Yiğit, 89.

bir fetih dalgası başlattılar. el-Belâzurî'nin bildirdiği başka bir rivayette de Hz. Osman, Habib b. Mesleme'ye direk mektupla İrminiyye fetihlerinin tamamlanmasını istediği bildirilir. Bu rivayet gerçeğe daha yakındır.[217]

Habib b. Mesleme komutasında harekete geçen İslâm orduları Erzurum'u ele geçirerek, daha sonra dönüş yolunda karşılarına çıkan bir Bizans ordusunu da mağlup etmişlerdir. Bu sefer sonucunda Ahlât ve Erciş ele geçirilerek, böylece tüm bölge kesin olarak İslâm hâkimiyetine alınmış oldu.[218] Fakat sonraki yıllarda baş gösteren halifelik mücadelesi sebebiyle, Muaviye buradaki askerlerini geri çekmiş, Bitlis ve bölge şehirleri tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Bu nedenle nüfuzlu Ermeni soylu aileleri yarı otonom bir şekilde varlıklarını devam ettirmişlerdir.[219]

Bizans hâkimiyetine geçen Bitlis, Emevîler'in ilk halifesi Muaviye zamanında 661'de tekrar geri alınmıştır. Muaviye'nin vefat etmesi üzerine H 77/696 yılı civarında devlet içindeki iç karışıklıklar sırasında Bitlis ve Van Gölü çevresindeki halk isyan ederek Bizans'a bağlılıklarını bildirmiş olsalar da halife Abdulmelik'in kardeşi ve el-Cezîre valisi olan Muhammed b. Mervan tarafından çok sert bir şekilde cezalandırılmışlardır.

Bizans ile Emevîler arasında sık sık el değiştiren Bitlis ve çevresi ancak Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (H 65-86/685-705)'ın kardeşi Muhammed b. Mervan'ın Bitlis ve çevresini bizzat geri almasıyla bölge yönetim bakımından el-Cezire valiliğine dâhil edilmiş, daha doğrusu el-Cezîre valiliğinin Diyarbakır (Amid) amilliğine bağlanmıştır. Bundan sonra bölge buraya gönderilen yönetici memurlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır.[220]

Gerek Muaviye dönemi olsun gerek Abdülmelik dönemi olsun İslâm ordularıyla Bizans orduları arasında Bitlis ve çevresi sık sık el değiştirmiştir. Özellikle Müslümanlar arasındaki halifelik çekişmesi ve iç isyanlar neticesinde Bizans'ın, fırsat kollayarak bölgeyi tekrar ele geçirme yoluna gittiğini görmekteyiz. Bu nedenle gerek Muaviye ve

---

[217] Belâzürî, 282; Balcı, 137.
[218] Yılmaz, 44; Törehan, 34.
[219] Ostrogorsky, 109.
[220] Ernst Honıgmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı 363'ten1071'e kadar (Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice kaynaklara Göre)*, (Çev.: Fikret Işıltan), İÜEF Yayınları, İstanbul 1970, 54; Törehan, 34. Yinanç, 661; Bulduk, 24.

gerekse Abdülmelik böyle zamanlarda Bizans'a vergi verme karşılığında barış yoluna gitmişlerdir.[221]

H 41/661 yılında halifeliği ve iktidarı ele alan Muaviye, iç karışıklıklar nedeniyle ara verilen Anadolu fetihlerine tekrar başladı. Hatta H 43/663'te önceki yıllarda yaz ve kış olarak tertiplenen seferleri sürekli ve planlı hale getirmeye gayret etmiştir. Bu başarılı seferlerde İslâm askerleri Kadıköye kadar gelmiş, kış aylarını dahi Bizans topraklarında geçirmişlerdir. Yapılan bu seferler öncekilerden farklı olarak deniz yoluyla da desteklenmiş, Kıbrıs-Rodos-Kos-Sakız adalarının ele geçirilmesiyle artık hedefin sadece sınır bölgelerindeki şehirlerin olmadığı, H 52/672'de İzmir (Smyrna)'in ele geçirilmesiyle bizzat Bizans'ın başkentinin hedef alındığı İstanbul kuşatmasıyla ortaya konulmuştur. Fakat H 58/678'deki İstanbul kuşatmasında Müslümanların başarısızlığı, Muâviye'nin Bizans'la 30 yıllık bir anlaşma yapmasına, Bizans'a belli bir miktar vergi vermeyi taahhüt etmesiyle geri çekilmek zorunda bırakmıştır. *Bizans Devleti Tarihi* müellifi George Ostrogorsky, Bizans'ın İslâm ordularını burada durdurmasını ve geri püskürtmesini çokça överek, bununla bütün Avrupa'nın İslâm ordularınca işgalden kurtardığını, dahası Avrupa kültürünün büyük bir istiladan kurtulması demek olduğunu belirtmektedir.[222] Aslında bu tespit Emeviler tarafından Bizans üzerine yapılan seferlerin ne derece büyük bir sarsıntıya sebep olduğunu belirtmesi bakımından kayda değerdir. Bu da yaz ve kış aylarında Bizans üzerine yapılan seferlerin isabetini ve devamı açısından ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Daha sonraki dönemlerde duraksayan fetihler II. Velîd (H 125-126/743-744) ve sonrasındaki dönemlerde tamamen bitme noktasına gelmiştir.[223] Burada Suriye Cephesi üzerinden devam ettirilen Anadolu ve İrminiyye'ye yönelik seferlere dikkat çekmek gerekmektedir. Zira Bitlis şehri ve çevresi Doğu Anadolu'nun Ermenistan toprakları içerisinde zikredilmektedir.

Muaviye H 26/647 yılında Suriye, Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre'ye Habib b. Mesleme'yi tayin etti. Daha sonra el-Cezire bölgesini onun elinden alarak Dahhak b. Kays el-Fihri'yi buraya tayin etti. Hz. Osman şehit edilinceye kadar bu görevde kalan Dahhak, Hz. Ali halife olunca el-Cezire'ye Malik el-Eşter'i görevlendirdi. Bu arada

[221] Aycan- Sarıçam, 22, 56; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 91; Yılmaz, 46.
[222] Aycan- Sarıçam, 22; Ostrogorsky, 115-116; Yılmaz, 44.
[223] Yılmaz, 52-53.

Dahhak, Muaviye'nin de yardımıyla Malik'e karşı çıktı ve onu el-Cezîre'den uzaklaştırıp Musul'a gitmeye mecbur etti. Muaviye Hz. Ali'den sonra halifeliğe geçince el-Cezîre bölgesine Nu'man b. Bişr'i vali olarak atadı ve bu durum Muaviye'nin ölümü'ne (680) kadar devam etti.[224]

Yine Belâzürî'nin Fütuh'undan öğrendiğimize göre Bitlis bölgesindeki et-Tarrih'ten[225] (Van Gölü) avlanmak serbest iken Muhammed b. Mervan, el-Cezîre ve İrminiyye'ye vali olunca, bu gölden avlanılması işini kendisine bağladı ve şahsi gelirleri içerisine dâhil etti. Böylece Emevîler'in yıkılışına kadar bu kazanç işi onda kalmıştır.[226]

el-Belâzurî'nin naklettiği bir rivayette İrminiyye halkı, dolayısıyla Bitlis ve çevresindeki halk da Abdullah b. Zübeyr'in isyanını fırsat bilerek isyan etmiş fakat bu isyan Abdülmelik tarafından İrminiyye'ye vali olarak atanan kardeşi Muhammed b. Mervan tarafından şiddetli bir biçimde bastırılarak Bitlis'in de içinde yer aldığı İrminiyye bölgesi tekrar itaat altına alınmıştır.[227]

Emeviler'in içinde bulunduğu iç karışıklıklara 690 yılında Abdülmelik'in son vermesiyle devlet içindeki sükûnet sağlanmış, İrminneyye'de Bizans'a bağlı yerler İslâm hilafetinin eline geçmiş ve Bizans'a dolayısıyla Anadolu'ya yapılacak akınların önü de tekrar açılmış oluyordu. Nitekim Abdülmelik kardeşi Mervan'ı el- Cezire ve Ermeniyye valiliğine tayin ve Anadolu'da gaza yapmakla görevlendirmiştir. Abdülmelik'ten sonra oğlu Velid (705-715) de babasının siyasetini devam ettirmiştir.[228]

Emevîler devrinde Bitlis şehri de civardaki diğer şehirler gibi ortak kaderi paylaşmıştır. Çoğunlukla güçlü halifeler devrinde sükûnet sağlanmış ama devlet içindeki sıkıntılar ortaya çıktıkça, bölgede sıkıntılar baş göstermiş, Bizans İmparatorları bu karışıklıklardan faydalanarak ve bazen de İrminiyye halkını ayaklandırarak hâkimiyeti ellerine almaya çalışmışlardır. Bitlis ve çevresi de bu durumdan nasibini almıştır.

---

[224] Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, 7, İstanbul 1993, 509.

[225] Bazı kaynaklarda Van Gölü, içinde yetişen ve " Tirrih" diye isimlendirilen balığa nispetle " et-Tarrih Gölü" olarak geçer. (Bkz; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay, Ankara 1990, 51).

[226] Belâzürî, 286.

[227] Belâzürî, 293-294; Tekin, 29-30; Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskânı (XII-XII yüzyıl*), Ahlât Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. xiii.

[228] Yılmaz, 261-263; Öngül, 22-23.

Emevîler'in yıkılmasından sonra bölgeyle birlikte Bitlis şehri de Abbasîlerin eline geçmiştir.

2.2.3. Abbasîler Devrinde Bitlis (750-1258)

Abbasîlerin Emevîler'i tarih sahnesinden silmelerinden sonra İslâm dünyasına liderlik etmeleriyle birlikte, Emevîler'den kendilerine kalan geniş İslâm toprakları üzerinde kısa zamanda hâkimiyetlerini tesis ettiler. İslâm toprakları içerisinde kalan bütün bölgelerde idareyi ele alarak sulh ve sükûneti kısa sürede sağladılar. Abbasîler, hakimiyetilerinin ilk yıllarında İslâm topraklarının dışındaki bölgelere yönelik herhangi bir fetih hareketine girişmediler. Bu dönemde daha çok iç dinamikleri oturtmaya gayret ettiler. Ancak hâkimiyetin ve sükûnetin sağlandığı birkaç yılın ardından fetih hareketlerini en yakınlarından başlayarak tekrar devam ettirdiler. Bu anlamda Emeviler devrinde Bizans üzerine sık sık girişilen gazaları da sürdürmeye ve bölgeye hâkim olmaya çalıştılar.

Abbasîler'in İslâm dünyasının mevcut bölgelerine otoritesinin kısa sürede yerleşmesi Halife Mansur zamanında Anadolu'ya tekrar etkili harekâtlar düzenlenmesine kapı araladı. Öyle ki Halife Mehdi, Bizans'a karşı harekete geçerek H 166/782'de İstanbul'a bir sefer düzenleyerek, oğlu Harun'un kumandasındaki İslâm orduları bugünkü Üsküdar'a kadar ilerlemiş ve Bizans devletini yıllık vergiye bağlamıştır.[229]

Emevîler'in yıkılmasından sonra çevre bölgeleriyle birlikte Bitlis şehri de Abbasîlerin eline geçti. Fakat Abbasîler devrinde Bitlis, Ahlât ve çevresi bazı karışıklara sahne olmuştur. Emevîler devrinde tesis edilen Diyarbakır amilliğine bağlı Ahlât bölgesi valisi olan Yusuf b. Mehmed'in Ahlât patriği Bagrat b. Aşot'u Samerra'ya sürgüne göndermesi sebebiyle isyan çıkmış ve diğer Hristiyanların da desteğiyle bir ittifak kurulmuş ve bunun neticesinde Abbasî valisi öldürülmüştür. Halife Mütevekkil bu isyanı bastırmak üzere bir ordu gönderip isyana katılanları cezalandırmış, bölgede Abbasî birliğini tekrar tesis etmiştir. Fakat bu sükûnet fazla uzun sürmemiştir. Abbasî yönetiminin gevşediği H 314/928 yılında Bizans'ın Doğu Domestik'i Juanis Courcouas

[229] Hakkı DursunYıldız,"Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988; Yılmaz, I, 36.

Ahlât ve Bitlis'i ele geçirmiştir.[230] Tekrar bölgede güçlenen ve karşı saldırılara geçen Bizans, birçok yerle birlikte Bitlis, Ahlât ve çevresini hâkimiyetlerine almışlardır.[231]

H 382/993 tarihinde Bizanslılar Ahlât, Malazgirt, Erciş ve çevresi üzerine bir saldırıda bulunmuşlarsa da Emir Ebu Ali b. Mervan onları yenmiş, böylece Bizans ile Mervanoğulları arasında 10 yıllık bir antlaşma imzalanmıştır.[232]

Bitlis, Ahlât ve Van Gölü havzasındaki mahalli hanedanlar Abbasîler döneminde yerlerinde bırakılmışlardır. Bunun yanında Emevîler döneminden kalan idarî yapıyı da yine aynen devam ettirmişlerdir.[233]

Abbasîlerin merkezi yönetimin zayıflaması sebebiyle bağımsız hale gelen çeşitli hanedanlar beyliklerini ilan etmişlerdir. Doğu Anadolu bölgesinde de Abbasîlere bağlı Diyarbakır bölgesinde sırasıyla Şeyh, Hamdan ve Mervanoğulları bağımsız hareket etmişler, Bitlis ve çevresi de bu emirliklere bağlı olmuştur.[234] Ne var ki aynı asırda bu yerel beyliklerin güçsüzlüğünü fırsat bilen ve bölgedeki Ermeni varlığından beslenen Bizans tekrar karşı saldırıya geçmiş ve Bitlis, Ahlât ve Vaspurakan da (Van Gölü Havzası) dâhil olmak üzere Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. Özellikle Bizans kralı II. Basileios'un doğudaki Ermeni krallarıyla işbirliği yapması İberia (Gürcistan), Erzurum, Vaspurakan bölgesi ve Fırat nehri boyunca şehirleri ele geçirmesiyle Malatya ve daha güneydeki Edessa (Urfa), Antakya yöresi üzerine yönelmelerine sebep olmuştur.[235]

Van Gölü çevresinin elden çıkmasıyla Bitlis şehri Müslümanlar için bir Serhat şehri olmuştur. Abbasîlerin hâkimiyetlerinin sürdüğü sırada Ahlât ve Bitlis'i gezen İranlı ünlü Seyyah Nasır-ı Hüsrev Bitlis ve Ahlât'ın o dönemin gündelik hayatıyla ilgili kısa bir malumat vermiştir. Ünlü Seyyah o dönemde Ahlât'ı Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere üç dilin kullanıldığı-konuşulduğu bir yer olarak göstermektedir.[236]

---

[230] Honıgmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar)*, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970, 90; Yınanç, 7; Ostrogorsky, 256.

[231] Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması,* DİB Yayınları, (7. Baskı), Ankara 2011, 22-23; Honnıgmann, 55; Yaşa, xiv.

[232] İbn'ül-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi,* (Çev.: M. Emin Bozarslan), Koral Yay. (6), İstanbul 1975, 77.

[233] Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay. Ankara 1990, 48.

[234] Faruk Sümer, "Ahlât", *DİA*, TDV, İstanbul 1989, II, 20; Rıchard G. Hovannısıan, 112; Yinanç, "Bitlis", *MEB. İA*, İstanbul, 1970, II, 662; Ostrogorsky, 258-259.

[235] Ostrogorsky, 292; Şeker, 26. (Vaspurakan, Bizans İmparatorluğu döneminde siyasi harita taksimatında genel olarak bugünkü Van İli ve yakın çevresinin sınırlarına denk gelmektedir.)

[236] Nasır-ı Hüsrev, 10; Yaşa, xiv; Yinanç, 662.

Abbasîler'in 9. yüzyıl başlarından itibaren güç yitirmesi ve devletten kopmaların başlamasıyla Bitlis ve çevresinde de bağımsız beylerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ermeni hanedanı Bağratuni bu durumdan faydalanarak bağımsız hareket etmiş, bölgedeki hâkimiyet alanını genişletmiştir. Hatta Abbâsîler adına Bitlis ve çevresini yöneten valiler dahi bu Ermeni beylerine ve Bizans'a bağlılıklarını bildirmek zorunda kalmışlardır.[237]

Bitlis ve çevresine kısa bir zamanda hâkim olan Hamdanoğullarından sonra, Mervanoğulları sülalesi Bitlis'e kısa bir süre hâkim olmuşlardır. Bölgede bu tarihlerde (900) Bizans'ın saldırılarına karşı koyacak bir güç kalmamıştır. Çünkü Abbasîlerin içinde bulunduğu zayıflık ve bölgedeki diğer beyliklerin aralarındaki mücadeleler, Bizans'a karşı bir birliğin kurulmasına engel olmuştur. Mervanoğulları da Bizans ile mücadele etmeye güç yetiremediklerinden, Bizans İmparatorlarına tabiiyetlerini bildirmek zorunda kalmışlardır.[238] Fakat çok önemli bir nokta var ki o da; Mervanoğulları Bizans'a karşı direnmeye çalışmış ve bu direnç sayesinde Bitlis, Ahlât, Amid, Meyyafarîkin'in direkt Bizans'ın eline geçmesine mani olmuşlardır.[239] Bu anlamda miladî 993 yılında Bizans kuvvetleri doğu bölgesi üzerine sefere çıkarak, Bitlis, Ahlât, Malzagirt, Erciş ve Berger'i ele geçirmeye çalıştılar. Fakat Mervanoğulları beyliğinin başındaki Ebu Ali, Bizans kuvvetlerine hücum ederek onları geri çekilmeye mecbur bırakmış, siyasi bir manevrayla da İslâm ülkelerinden askerlerin kendilerine yardım amacıyla geleceğini yayarak Bizans kuvvetlerinin tekrar bir saldırı ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Böylece saldırıyı göze alamayan Bizans kuvvetleriyle Mervanoğulları arasında 10 yıllık bir saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır.[240]

İslâm kaynaklarının ekseriyeti Mervanoğulları'nın (983-1085) bir Kürt Beyliği olduğunu kabul ederler.[241] İslâm'ın el-Cezîre bölgesine yayılmasıyla beraber Bekr b. Vail ve Tağlip kabilelerinin bazı kolları, Diyar-ı Bekr (Amid) bölgesine ve buradaki amilliğe bağlı Bitlis ve yöresine gelip yerleşmişlerdir. Mervanoğulları hâkimiyeti sırasında da, Mervanoğullarının tabi olduğu Hümeydi kabilesi başta olmak üzere, diğer değişik Kürt

---

[237] Sümer, 49.
[238] Yınanç, 10; Tekin, 35.
[239] Sümer, 50.
[240] İbnü'l-Ezrak, 5, 77.
[241] Şerefhan, 29; İbnü'l-Ezrak, 5,70; Taşkıran, 95. (Ayrıca bu eseri Arapça'ya çevirip ilk yayınlardan biri olan Bedevî Abdullatif Avad, Kahire baskısının önsözünde "Mervanî Kürt Tarihi" tabirini kullanmaktadır);

kabile ve aşiretleri de Bitlis ve çevresine gelip yerleşmiş ve Mervanoğullarının burada tutunmasında önemli bir unsur olmuşlardır.

H 313/927 tarihinden itibaren Bizans'ın doğu domestiği (Bizans'ta kullanılan askeri ünvan) Juanis Courcouas, Sumeysat'ı ele geçirmiştir. H 314/928'de Erzurum başta olmak üzere, Bitlis ve Ahlât tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Hatta Bizans Azerbaycan'daki Dubeyl'i (Duvin) muhasara ederek etrafını yağma etmiştir.[242]

Bu dönemde Müslümanların ellerinden çıkıp Bizans'ın eline geçtiği belirtilen bölgeleri, Mükrimin Halil Yinanç İslâm kaynaklarına dayandırarak genelde 3 kısma ayırmaktadır:

1. Şam (Suriye) Ucu: Tarsus, Masisa, Ayın zerba (Anazarba), Antakya, Adana, Haruniye (Sis), İskenderun, Tinat, Avlas, Bagras, Maraş ve Hades yani Göynük. Şam İslâm medeniyetinde zaman zaman fetihlerin çıkış noktası olmuştur. Özellikle kuzeye doğru yapılana seferler ve elde edilen topraklar bunu göstermektedir. Şam ucunu öne çıkaran bir başka yön ise civar bölgelerin güvenliğini sağlamaya olan katkısıdır. Bu uç sağlam olduğu sürece Mekke ve Medine de (hilafet merkezi) saldırılardan saldırılardan korunmuştur.

2. El-Cezîre Ucu: Malatya, Samsat, Hısnü Mansur, Sümeysat, Harput, Diyar-ı Bekir, Meyyafarikîn ve Erzen (Garzan), Şam ucuna bağlantılı fetih bölgesidir. İslâm merkezlerinin bağlantı noktalarından birini oluşturur.

3. İrminiyye Ucu: Anadolu'nun en doğusunu oluşturan bu bölgenin şehirlerinin başında, Kalikala (Erzurum), Malazgirt, Ahlât, Bitlis, Erciş ve Kemah gelmekteydi.[243] Bu uç kısım İslâm medeniyetinin yayılması açısından çok önemlidir. Özellikle Anadolu'nun İslâmlaşma süreci bu dönemde dada da oturmuştur. Zaman zaman iç zaman zaman da dış kaynaklı isyanlar bölgede istikrarı engellese de Müslümanlar bu bölgeden vazgeçmemiştir.

Abbâsîler döneminde İrminiyye bölgesindeki durumu özetlemek gerekirse Halife Ebu'l Abbas, Ebu Cafer el-Mansur'u İrminiyye ve el-Cezire valiliğine tayin etti. Bu dönem genelde sükûnetle geçti. Fakat el-Mansur'un halifeliği döneminde bölgeye

[242] Yinanç, 7; Tekin, 32-33; Törehan, 35; Şeker, 23.
[243] Yinanç, 10-11.

gönderilen valilere karşı ayaklanmalar görülmüştür. Özellikle İrminiyye Patriklerine gösterilen müsamaha, onların çoğunlukla fırsat bulduklarında itaatsizliğe veya isyancılara destek olmalarına sebep olmaktaydı. Halife el-Me'mun dönemindeki İrminiyye valisi Halid b. Yezid b. Meyzed'in döneminde bu durum bariz yaşanmıştır.

El-Mu'tasımbillah'ın halifeliği döneminde de genel olarak valilere karşı isyanlar yaşanmış hatta İrminiyye'deki amilliğe karşı baskın yapılmış, amillik kâtibi öldürülmüştür. El-Mütevekkilalllah döneminde İrminiyye valisi olan Muhammed b. Yusuf el-Mervezî, durumu kontrol etmek için Ahlât'a gelince buranın patriğini yakalayarak Samerra'ya göndermiştir. Bunu fırsat bilen diğer patrikler valiye karşı isyan tertipleyerek onun ölümüne sebep oldular. Bunun üzerine halife el-Mütevekkilalallah, İrminiyye'ye Boğa el-Kebir'i vali olarak gönderdi. Boğa el-Kebir Bitlis'e geldiğinde isyan tertibinde rolü olan Musa b. Zürare'yi yakaladı. Daha sonra diğer İrminiyye şehirleri üzerine yürüyerek isyana yardım ve öncülük edenleri berataraf etti, şehir ve kalelerini ele geçirdi. Böylece İrminiyye bölgesinde kalıcı sulh ve sükûneti sağlamış oldu.[244]

Abbasî halifeleri, bölgedeki isyanları önlemek için belirli dönemlerde yerel idarecileri önemli yetkilerle donatıp isyanların önüne geçme düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Fakat vali olarak atanan bu yerel yöneticilerin bazen isyanları kısa süreliğine bastırdıkları görülse de uzun dönemde bu yöneticilerin büyük isyanların çıkmasını önleyemedikleri, daha da kötüsü, bölgenin elden çıkmasına bizzat vesile bile oldukları anlaşılmaktadır.

2.2.4. Büyük Selçuklular Devrinde Bitlis

Büyük Selçukluların Anadolu'yu fethetmeden önce Bizans İmparatorluğu ve Anadolu topraklarının genel bir durumunu kısaca zikretmek, Büyük Selçuklular'ın Anadolu fethinin başarı sırrını açıklaması bakımından çok önemlidir.

Genel olarak Bizans halkı mevcut idareden memnuniyetsizlik yanında Bizans'ın yürüttüğü Ortodoks siyaseti nedeniyle nefretle dolmuştu. Dinî cemaat ve gruplar arasında ciddi bir kitleye hitap eden cemaatlerden Süryani ve Ermeniler devlete güvenmiyorlardı.

[244] Belâzürî, 300-303.

Hatta zaman zaman Ermenilerin Müslümanlarla Bizans'a karşı işbirliği yaptıkları da görülmekteydi. İşte bu genel tablo içerisinde Doğu Anadolu bölgesinde bir merkezi yönetim zaafiyeti bulunmaktaydı.

Zaafiyetin artması ve diğer durumları takip ederek bu bölge ile ilgilenen Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerini atan Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1018'de birlikte başlattıkları Anadolu üzerindeki akınları, 1040 yılına gelinceye kadar bir ileri keşif harekâtı niteliğinde kalmıştı. Fakat 1040'tan 1071 Malazgirt zaferine kadar geçen süre içinde Bizans'ın dayanma gücü kırılmış ve Anadolu artık bir Türk yurdu haline gelmişti.[245] Buna mukabil bazı yerlerin bu süreçte tamamen ele geçirilememişti. Örneğin, Tuğrul Bey 1054/55 yıllarında Malazgirt'i muhasara etmiş fakat kuvvetli bir dirençle karşılaşıp ele geçirememiştir.[246]

Büyük Selçukluların Anadolu'ya ilk gelişleri Tuğrul ve Çağrı Bey'ler zamanında olmuştu. Çağrı Bey, başında bulunduğu bir orduyla 1018'de Azerbaycan yoluyla Anadolu üzerine sefere çıktı. Oradaki Türkmenlerle birleşen Çağrı Bey Van Gölü Havzası'na doğru ilerledi ve çevredeki bazı kaleleri ele geçirdi. Anadolu'da ciddi bir engelle karşılaşmadan geri dönen Çağrı Bey, bölgenin kolaylıkla fethedilebileceğini rapor etti.[247]

1040 yılına kadar Selçuklular'a bağlı kuvvetler zaman zaman Anadolu'ya akınlar düzenlediler. Büyük Selçuklu devletinin kuruşlundan sonra bölgeye olan akınlar daha da artırıldı. 1048'deki Pasinler Savaşı'yla birlikte Anadolu kapıları Selçuklular'a açılmış oldu. 1041-1042 tarihlerinde İbrahim Yınal komutasındaki birlikler Zap, Erzen, Botan ve Batman taraflarını ele geçirdiler. 1045'te Van Gölü havzası kısa süreliğine Selçuklular'a bağlandı.[248]

Bitlis 1047'de ilk defa Selçuklu hâkimiyetine girdiyse de kısa süre sonra tekrar Mervanîler'in eline geçti. 1064'te Alparslan Van Gölü havzasına inerek Bitlis, Van ve Muş dolaylarındaki Türkmenleri zorladıysa da Bitlis'in yönetimi gene Mervanoğullarında kaldı. 1071 yılına gelindiğinde Bizans, Doğu Anadolu'da ki Türk akınlarını kesmek ve Türkleri bölgeden uzaklaştırmak üzere harekete geçti. Bunun üzerine Alparslan Mısır seferini bırakarak Erzen üzerinden Bitlis boğazı yoluyla Ahlât

[245] Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, (4. Baskı), İstanbul 1998, 33-34.
[246] Honnıgmann, 165.
[247] Tekin, 38-39.
[248] Törehan, 37-38.

önlerine kadar geldi. Malazgirt'te yapılan savaşta Bizans ordusu yenildi ve dağıldı. Bu savaşla birlikte Bizans'ın Türkleri Anadolu'dan atma planları ortadan kalkmış oldu.[249]

Bitlis ve çevresi daha önce fethedilmesine rağmen 1070 yılına gelinceye kadar Mervanîler'in elinde bırakılmıştı. İbn'ül-Ezrak, Malazgirt savaşından sonra Sultan Alparslan'ın Azerbaycan'a dönüşünde Ahlât ve Malazgirt'e birer vali tayin ettiğini ve buraların Mervanî'lerin elinden çıktığını belirtmektedir.[250]

Daha sonra Melikşah döneminde Diyarbakır emiri Fahr'ül Devle Muhammed b. Cuhay, Bitlis ve yöresini Mervanîlerden alarak Selçuklu komutanlarından Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e vermiştir. "*Bitlis*" adlı çalışmasında Serdar Mehmet Törehan, Dilmaçoğlu Mehmet Bey'in Bitlis'li olduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla Bitlis'in topraklarının ikta yoluyla bu komutana verilmesiyle hem yerli bir beyin kendi topraklarını idare etme olanağı tanınmış oldu hem de ileride Bitlis ve Erzen merkez olmak üzere Anadolu'daki ilk Türk Beyliklerinden biri olan Dilmaçoğulları Beyliğinin kurulmasına sebep oldu. Böylece Bitlis'in 1084'te Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e verilmesiyle Bitlis, kesin olarak Selçuklu himayesine girmiş oldu.

Sultan Melikşah'ın ölümüyle beraber başlayan taht kavgaları sırasında Bitlis ve Van tarafları Azerbaycan iline bağlanmıştır.[251] Fakat bu süreç uzun sürmemiş daha sonra devletin içinde başlayan taht kavgaları neticesinde Suriye emiri Tutuş, Doğu Anadolu ve Diyarbakır yörelerini ele geçirmiştir.[252] Bu hâkimiyetten sonra artık Anadolu ve Bitlis çevresinde merkezî bir birlik devam etmemiş, fırsat ve güç bulabilen emirler, beyler hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Neticede Bitlis'te de Dilmaçoğulları Beyliği devri başlamıştır. Dilmaçoğlu Beyliği Anadolu'daki en eski beyliklerden biri olarak Erzen merkezli olarak hâkimiyetini bir müddet devam ettirmiştir.[253]

Burada mühim hususlardan biri de, Azerbaycan'ın Anadolu üzerine yapılan akınlarda âdeta bir üs gibi kullanılmış olmasıdır. Çünkü Anadolu'da Türkmen nüfusu çoğalmasına rağmen hâlâ yurt olmaktan uzak olduğu dönemde yapılan harekâtlar sonrasında tekrar Azerbaycan'a dönüş oluyordu. İşte bu şartlar altında Türkmen Beyleri

---

[249] İbn'ül-Ezrak, 177; Tekin, 38.
[250] İbn'ül-Ezrak, 178.
[251] Yınanç, 71.
[252] Törehan, 39; Yaşa, 22.
[253] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları A.Ş, (4. Baskı), İstanbul 1997, 111; Yaşa, 22; Törehan, 39.

Anadolu'ya akınlar düzenlemekte ve Bizans'ın takibinden kurtulmak için de Azerbaycan'a dönmekteydiler bu da zaman zaman güç kaybı ve yorgunluğa sebep olsa da orduların Anadolu'yu tanımasına imkân sağlıyordu.

2.2.5. Atabeylikler Devrinde Bitlis

Bu başlık altında Büyük Selçukluların, Anadolu topraklarına ilk ayak basmalarından buralarda kalıcı olarak yurt edinmelerine kadar varan süreç içerisinde, Büyük Selçuklu Devleti'nde önemli görevler üstlenmiş olan atabeyliklerden bahsedilecektir. Bu kapsamda Anadolu'nun fethinde büyük emeği geçmiş, gerek Alparslan'ın gerekse Melikşah'ın onayıyla Anadolu'da beylik kuran ve fetihlere devam eden Bizans, Ermeni, Gürcü ve Haçlı birliklerine karşı mücadele etmiş olan atabeyliklerden Bitlis ve çevresinde bir dönem hâkimiyet kurmuş olan Dilmaçoğulları ve Ahlatşahlar (Sökmenliler) hakkında bilgi verilecektir. Kuruluş sıralamasına göre ilk önce Dilmaçoğulları, daha sonra da Ahlatşahlar hakkında bilgi verilecektir.

2.2.5.1. Dilmaçoğulları Beyliği Devrinde Bitlis (1085-1394)

Doğu Anadolu'daki en eski ve en uzun ömürlü Beylik'lerden birisi olan Dilmaçoğulları (Demleçoğlu-Dimlaçoğlu), Bitlis ve Erzen'de (Garzan-Yanarsu) kurulmuştur. Beyliğin kurucusu, Alparslan'ın büyük kumandanlarından Dilmaçoğlu Mehmet Bey'dir.[254]

Mehmet Bey Anadolu'nun fethine katılarak, Malazgirt Savaşı'nda önemli yararlıklar göstermiştir. Doğu Anadolu, Diyarbakır ve Bitlis yörelerinin Mervanoğulları'ndan alınması harekâtına katılmış ve sonunda Fahr'üd-Devle tarafından Bitlis ve çevresi kendisine ikta olarak verilmiştir. Böylece 1085 tarihinde Büyük Selçuklular'a bağlı olmak kaydıyla, Bitlis merkez olmak üzere bir beylik teşekkül etmiştir.[255] Sınırlarını genişleten Dilmaçoğlu Mehmet Bey, Erzen'i de beyliğin sınırları içerisine almıştır.

---

[254] Sevim, 301.

[255] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, (3. Baskı), İstanbul, 1993, 112; Yaşa, 23; Algül, 236; Törehan, 39; Ali Sevim-Yaşar Yücel, 203; Sevim, 301.

Dilmaçoğulları Beyliği, Mehmet Bey döneminde Büyük Selçuklular'a bağlı olarak kaldı ve kuruldukları bölgenin ehemmiyeti sebebiyle askerî ve siyasî konularda diğer beyliklerle çoğu kere birlikte hareket etti. Bu süreçte bölgede etkin olan Sökmenliler (Ahlatşahlar), Artuklular ve Saltuklu beylikleriyle aralarında ittifak etmiş zaman zaman kendi aralarında evlilikler yoluyla sıhrîyet bağlarını tesis edip, Bizans, Haçlı, Gürcü, Eyyûbi ve diğer harici güçlere karşı mücadele vermişlerdi.[256]

Büyük Selçuklular Malazgirt meydan savaşından sonra Anadolu içlerine dağılmaya başladıklarında özellikle Bitlis ve yakınındaki Ahlât şehri akıncıların üssü haline geldi. Ama bu iki kent henüz resmî olarak Selçuklular'ın eline geçmemişti.[257] Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan zamanında her ne kadar Bitlis ve çevresi Büyük Selçuklular tarafından alınmışsa da, buraları daha önce yöneten Mervanoğulları'nın denetimine bırakmışlardı.[258] Fakat İbn'ül-Ezrak, 1071'deki Malazgirt savaşından sonra Alparslan'ın Ahlât ve Malazgirt'i Mervanîlerin elinden alıp buralara vali tayin ettiğini belirtmektedir.[259] Buradan hareketle, Bitlis ve civar yerlerin de tayin edilen valiler tarafından idare edildiği sonucu çıkarılmaktadır.

Melikşah başa geçince politika değişikliğine giderek Diyarbakır (Amid) ve Bitlis çevresinin Mervanoğulları'ndan alınmasına karar verdi. Dilmaçoğlu Mehmet Bey, Melikşah'ın 1078'de kardeşi Tutuş'u Suriye bölgesi üzerindeki Fâtımî baskısına karşı sefere gönderdiği harekâtta da yer aldı. Bunun için de 1085[260] yılında Fahrud-Devle b. Cehir komutasındaki ordular tarafından önce Diyarbakır ve daha sonra da Bitlis ve Ahlât ele geçirilerek buralar Büyük Selçuklu Devleti sınırları içine kesin olarak alındı.

Yukarıda ifade edildiği üzere Diyarbakır ve Bitlis'in fetih tarihi (1085) konusunda kaynaklarda farklılıklar vardır.[261] Fakat çoğunluk 1085 tarihini beyliğin kuruluş yılı olarak kabul eder. Ayrıca Diyarbakır ve yörelerini Mervanoğulları'ndan almaya memur

---

[256] Turan, 111.
[257] "Bitlis"/Dilmaçoğlu Beyliği", *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul 1982. II, 1390,
[258] Yınanç, 74; Yaşa, 21.
[259] İbn'ül-Ezrak, 177-178.
[260] Ali Sevim, "Dilmaçoğuları", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 301; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi,* IV, 236; Yaşa, 21; Yınanç, 74.
[261] Bu konuyla ilgili olarak örneğin; Hüseyin Algül'ün " *İslam Tarihi*" adlı eserinde, Recep Yaşa'nın " *Bitlis'te Türk İskânı*", M. H. Yınanç'ın "*Türkiye Tarihi Selçuklular Devri 1: Anadolu'nun Fethi", DİA*'da ve Ali Sevim-Yaşar Yücel'in " *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*"; Törehan'ın "*Bitlis"* adlı eserinde tarih 1084 olarak geçer.

edilen komutanın ismi hakkında da çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu isim bazen Fahr'üd-Devle Cüheyr [262] bazen de Fahr'üd-Devle ibn Cehir [263] olarak kaydedilmiştir.

Mehmet Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına oğlu Togan Arslan geçmişti. Beylik en parlak devrini Togan Arslan zamanında yaşadı. Dirayetli bir bey olan Togan Arslan, beylik sınırlarını genişleterek diğer Türk beylikleriyle beraber Haçlılar'a karşı mücadelede bulunmuştur. Başlangıçta Ahlatşahlar'a bağlı olan Togan Arslan daha sonra bağımsız olmuş fakat bu bağımsızlık uzun sürmemiş, Togan Arslan Artuklu Bey'i İlgazi'ye bağlılığını sunmuş ve İlgaziyle beraber cihat ve gazalarda bulunarak, Haçlılar ve Gürcüler'le mücadeledeki yerini daima almıştır.[264]

Bazı kaynaklar[265] Togan Arslan'ın Ahlatşahlar'dan Önce Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a tabi olduğunu belirtir. Ahlatşah'lardan emir İbrahim Togan Arslan'ın Artuklular'a tabi olmasına kızdığı için Bitlis'i kuşatmış fakat başarısız olmuştur. Daha sonrasında Hısnıkeyfa Artukluları'yla arası açılan Dilmaçoğulları Beyliği; Bitlis'in kuşatılmasını püskürtmeyi başarmışlardır. Togan Arslan'dan (1137) sonra beyliğin başına oğlu Hüsamüddevle Kurti geçmiştir. Kurti de babası gibi Haçlılar ve Gürcüler'e karşı seferlere katılmış ve önemli başarılar elde etmiştir.[266] Sonraki dönemlerde de sürekli tehdit altında kaldıkları anlaşılan Dilmaçoğulları zamanın ve şartların ruhuna uygun olarak güçlü hissettikleri diğer emirlere tabiiyetlerini arz ederek beyliklerinin ayakta tutmayı başarmışlardır. Özellikle Haçlılara ve Gürcülere karşı seferlere sürekli iştirak etmiş olmaları önemli bir husustur. Bu da onların saygınlıklarını arttırmıştır. Bundan da şu sonucu çıkarmak mümkündür; Dilmaçoğulları iç çekişmelerden çok, düşman olarak Haçlılar ve Gürcüler ile mücadeleye daha fazla önem vermişlerdir.

Dilmaçoğulları Beyliği'nin Bitlis ve Erzen olmak üzere iki kola ayrıldığı kaynaklar[267] da yer alsa da bunun ne zaman olduğu hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak şu tahminin gerçeğe daha yakın olduğunu kabul etmek mümkündür. Dilmaçoğulları

---

[262] Algül, 236.
[263] Sevim, 301.
[264] Yaşa, 23; Algül, 236; "Bitlis"(Dilmaçoğlu Beyliği), *Yurt Ansiklopedi,* İstanbul 1982, II, 1390.
[265] Sevim-Yücel, 203.
[266] Algül, 236; Sevim-Yücel, 203-204; Yaşa, 23; Turan, 113.
[267] Turan, 115.

Beyliği'nin başında bulunan Devlet Şah'ın ölümünden sonra beylik eski güç ve kudretini kaybetmiştir.[268]

1207 yılında Bitlis, Eyyubiler'in hâkimiyetine girdiğinde Dilmaçoğulları'nın Erzen kolu hâkimiyetini korumuştur. Daha sonra Bitlis'i istila eden Harzemşahlar, Moğollar ve İlhanlılar'a bağlı olarak varlığını devam ettiren Dilmaçoğulları, son olarak Doğu Anadolu'yu ele geçiren Timur'a bağlılıklarını bildirerek yine ayakta kalmayı başarmışlardır. Nihayet yaklaşık üç asır kadar devam eden Dilmaçoğulları Beyliği'nin Erzen kolu da Akkoyunlular zamanında ortadan kaldırılmıştır.[269]

2.2.5.2. Ahlâtşahlar (Sökmenliler, Ermen Şahlar) Beyliği (1100/1207)

Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında bulunan Ahlât, eski ve meşhur bir şehir olup, Urartular'dan Osmanlı Devleti'ne kadar çeşitli devlet ve hanedanların idaresinde kalmıştır.[270]

Şehrin en eski sakinlerinden Urartular burası için, Halads, Ermeniler, Şaleat (Şaliat), Süryaniler Kelath, Araplar Hilat[271] veya Helat, Bizans'lılar ise Hliat ya da Haliat, İranlılar ve Türkler de Ahlât adını kullanmışlardır.[272]

Ahlât şehri İslâm tâbîîyetine daha önce ifade edildiği üzere Hz. Ömer devrinde girmiştir. el-Cezîre'nin fatihi İyaz b. Ğanem tarafından Erzen, Bitlis ve diğer şehirlerle birlikte H 20/640-641 yılında fethedilmiştir.[273] el-Cezire valiliğine bağlı olarak gönderilen valilerce yönetilen Ahlât, dört halife, Emevi ve Abbâsîler zamanında Müslümanlarca yönetilmiştir. X. yy. da Bizans'ın karşı saldırıları sonucu Ahlât, Bizans'ın tabiiyetini tanımakla beraber Mervanoğulları'nın elinde kalmış ve yönetilmiştir.

Selçukluların ilk akınları sonucunda muhtemelen Malazgirt Savaşı'ndan önce Selçukluların eline geçtiyse de, Alparslan Ahlât'ı Mervaniler'in elinde bırakmıştı. Melikşah döneminde 1085'te Diyarbakır, Bitlis ve çevresiyle beraber Mervanoğullarından alınarak Selçuklu devletine bağlananan Ahlât'ın Selçuklu devletine

---

[268] Turan, 113; Algül, 237.
[269] Turan, 116; Törehan, 40; Sevim-Yücel, 205; Yaşa, 24; Sevim, 302.
[270] Öngül, 333; Turan, 83.
[271] Öngül, 333.
[272] Faruk Sümer, *"Ahlâtşahlar", DİA*, TDV Yay. II, İstanbul 1989, 25.
[273] Öngül, 333.

toprak olarak katılmasına rağmen, yönetimsel olarak 1100 yılına kadar bir Mervani Emiri tarafından idare edilmiştir.[274]

Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar, kendisini daima destekleyen ve başarılı hizmetlerde bulunan Sökmen el-Kutbi adlı kumandanına Ahlât ve Van Gölü çevresini ikta olarak verip buralardaki hâkimiyetine de onay verdi. Ahlât merkez olmak üzere kurulan bu beyliğe (atabeylik), kurulduğu yer dolayısıyla bazen Ahlatşahlar, Ermenşahlar ve bazen de kurucusuna izafe edilerek Sökmeniyye ya da Sökmenliler adı verilmiştir.[275]

"Eski Arap ve Ermeni kaynaklarında daha çok Ermen-şahlar (Ermen-şah, Şah-ı Ermen) tabiri kullanılmaktadır. Daha sonraki kaynaklar ise, Sökmenler, Sökmen İli veya Ahlatşahlar ifadesi daha çok kullanılmaktadır."[276]

Ahlâtşahlar, Bitlis bölgesinde kurulan ikinci beyliktir. "Ahlatşahlar" hakkında tarihçi Ebü'l-Fidâ, beyliğin 1100 tarihinde kurulmuş olduğunu yazar.[277] Beylik, Sökmen el-Kutbi döneminden itibaren güçlenmiş ve genişlemiştir. Beyliğin Sökmen el Kutbi Devrindeki sınırları Ahlât dışında Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşkirt, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani, Meyyafarikin ve Bargiri (Muradiye)'ye kadar genişlemiştir.[278]

Bazı kaynaklarda[279] yukarıdaki şehirlerarasında Tebriz ve Vestan (Gevaş) da vardır. Ayrıca Tebriz'in Ahlatşahlar'a bağlı olduğunu düşünüldüğünde Ahlât ve Tebriz arasındaki önemli kalelerin, diğer küçük yerleşim yerlerinin olması da muhtemeldir.[280] Kısacası bu dönemde Ahlatşahlar'ın sınırları Doğu'da Tebriz, kuzeyde Kars ve güneyde de Meyyafarikin (Silvan)'a kadar uzanmaktaydı.[281]

Adil, güçlü bir komutan ve devlet adamı olan Sökmen el-Kutbi döneminde Ahlatşahlar'ın merkezi Ahlât olmak üzere diğer şehirlerde de ticaret oldukça gelişmiş, halk müreffeh bir hayat yaşamıştır. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Zahiruddin İbrahim'in zayıf kişiliği neticesinde önemli sıkıntılar çekmiş, devlet yönetimine sık sık müdahalede bulunan İbrahim'in annesi İnanç Hatun kargaşaya neden

[274] İbn'ül-Ezrak, 177; Yaşa, 25; Turan, 83.
[275] Algül, 216; Turan, 84; Tekin, 47-48; Öngül, 335.
[276] Tekin, 47.
[277] Sümer, 25.
[278] Algül, 217.
[279] Tekin, 51.
[280] Sümer, 25.
[281] Tekin, 51; Öngül, 339.

olmuştur. Bu dönemde Meyyarfarikin de ayaklanmalar olmuş diğer taraftan Dilmaçoğulları'ndan Togan Arslan Ahlatşahlardan bağımsızlığını eline almıştır.[282] Bütün bu krizleri geç de olsa fark eden İbrahim, H 518/1124'de Bitlis ve Erzen emiri Togan Arslan üzerine sefer düzenleyerek Bitlis'i tekrar geri almıştır.

İbrahim'den sonra beyliğin başına oğlu II. Sökmen geçmiştir. Henüz küçük yaşta olduğu için ilk yılları buhranlı geçen II. Sökmen sonraki süreçte devlet işlerine sık sık müdahele eden İnanç Hatun'un öldürülmesiyle rahatlamıştır. Bundan sonra dirayetli bir yöneticilik örneği sergileyen II. Sökmen, beyliğe en parlak devrini yaşatmıştır. II. Sökmen özellikle beyliğini güvende tutabilmek için akrabalık yoluyla diğer beylikler ile anlaşma zeminini iyi kullanmış Artuklular'la, Saltuklular'la ve Dilmaçoğulları ile kız alıp vermeler neticesinde onlardan gelecek tehlikeleri bertaraf etme yolunu izlemiştir. Bu durum II. Sökme'nin siyasi bir kabiliyeti olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bu anlaşma zemininde güçlerini birleştirmek suretiyle bu beylikler, Gürcüler'e karşı ortak hareket edebilmişlerdir.

II. Sökmen devrini önemli kılan unsurlardan biri de onun Gürcüler'e karşı olan mücadelesidir. Özellikle beyliklerin kendi aralarındaki mücadelelerinden de cesaret bulan Gürcü Kralları Saltuklu ve Ahlatşah beyliklerinin sınırlarına taarruz ediyor, şehirleri tahrip, halkı ise güç duruma koyuyorlardı. Bir defasında Gürcüler Ani'yi işgal ve tahrip etmiş, bu durum karşısında II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Bitlis emiri Devletşah ve Artukoğullarından Necmettin Alp ortak bir kuvvetle Gürcistan seferine çıktılarsa da yenilip geri çekildiler. Ancak sonraki bir seferde zafer elde edilebilmiştir.[283]

II. Sökmen'in son dönemlerinde, bağımsızlığını kazanan Selahaddin Eyyubi, Eyyubi Devleti'ni kurmuş ve ülkesinin hâkimiyet sahasını genişletmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerine kuvvet göndermiştir. Bu dönemde Ahlât göz kamaştıran bir kent olarak iştah kabartıyordu. Gerek II. Sökmen'in ricası ve Abbasî halifesi ile Azerbaycan atabeyinin araya girmesiyle Eyyubiler Ahlât'ı kuşatmaktan vazgeçmişlerdir. İşte böyle bir dönemde II. Sökmen H 581/1185 yılında vefat etmiştir. Ahlatşahlar Beyliği tarihinin en parlak dönemini II. Sökmen zamanında yaşamıştır. Kaynaklarda 57 yıllık bir

[282] Tekin, 53; Yaşa, 27; Öngül, 339.
[283] Yaşa, 27-28; Algül, 218.

iktidar sürdürdüğü belirtilen II. Sökmen, halkını refah ve güven içinde yaşatmak için mücadele etmiştir.[284]

II. Sökmen'in ölümünden sonra bir süre Ahlatşahlar beyliği tahtı boş kalmıştır. Çünkü II. Sökmen'in evladı veya varisi yoktu. Bu boşluktan yararlanmak ve Ahlât gibi mümtaz bir şehri ele geçirmek isteyen Sultan Selâhaddin, Ahlât üzerine bir ordu gönderdi. Bütün bu olanları izleyen II. Sökmen'in komutanlarından Begtimur erken davranarak Ahlât'a gelmiş ve şehre yerleşmiştir. Neticede Ahlât üzerine Selâhaddin ve Azerbaycan atabeyi İldeniz'in oğlu Muhammed Pehlivan, Begtimur'un diplomatik yeteneği sayesinde şehir kuşatılmaktan kurtulmuştur. Begtimur'un en önemli yanı halk tarafından sevilen güçlü, dirayetli ve Selâhaddin gibi büyük bir fatihin Ahlât'ı ele geçirmekten uzak tutan diplomatik yeteneğiydi denilebilir.

Kaynaklar Begtimur'un öldürüldüğünü zikreder. Fakat bu konuda ihtilaf vardır. Bazı kaynaklar[285] onun damadı Aksungur tarafından öldürüldüğünü, diğer bazı kaynaklarda da[286] Bâtıniler tarafından öldürüldüğü ileri sürülmektedir. Selçuklular Tarihi adlı eserin müellifi Ali Öngül Begtimur'un Aksungur tarafından öldürülmesinin, Faruk Sümer de Aksungur'un Begtimur'u Bâtınilere öldürttüğünün gerçeğe daha yakın olduğunu zikrederler. Begtimur gibi dirayetli bir beyden sonra Ahlatşahlar'ın başına geçen beylerin zayıf yönetimleri sayesinde beylik gittikçe güçten düştü. Ahlât halkı Eyyubi emiri Necmeddin Eyyub'a haber gönderip Ahlât'ın idaresini teklif etmeleri üzerine 1207 yılında Eyyubiler Ahlât'ı ele geçirerek buraya hâkim oldular. Böylece 1207 yılında Ahlatşahlar beyliği sona ermiş oldu.[287]

Ahlâtşahlar devrinde Bitlis ve Ahlât tarihinin en mamur dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Ahlât, dönemin en önemli ticaret, sanat, ilim ve kültür merkeziydi. Bu dönemde Ahlât için "Kubbetü'l İslâm" unvanı kullanılıyor ve gelirleri Mısır'ın geliriyle kıyaslanıyordu. Bu gün ayakta kalabilen az sayıdaki eser Ahlâtşahlar'ın görkem ve ihtişamını göstermektedir.[288]

---

[284] Tekin, 63; Turan, 101.
[285] Yaşa, 29.
[286] Sümer, 80; Tekin, 66.
[287] Yaşa, 30; Algül, 219; Öngül, 351.
[288] Algül, 219-220; Yaşa, 31.

Bölgeye olan ilgi ve yukarıda değinilen hususlar Ahlâtşahlar döneminde Ahlât başta olmak üzere Bitlis ve çevresi oldukça gelişmiş bir kültür ve medeniyet havzası haline getirmiştir. Öte yandan Ahlât ve Bitlis'te önemli bilim adamları, âlimler, mimarlar vb. yetişmiş, bunların eliyle önemli ilmi ve sanat eserleri ortaya çıkmıştır. Ne var ki Ahlât'ın bu müreffeh ve gelişmişlik haline imrenen hükümdarların gözü hep Ahlât ve çevresinde olmuş, bu bölgeyi ele geçirmek için sürekli saldırılarda bulunmuş ve neticede Ahlât ve çevresi yıkıma uğratılmış, sanat eserleri yağma edilmiştir. Örneğin Harzemşahlar'ın ve daha sonraki Safeviler'in burayı tarumar etmeleri zikredilebilir. Tüm bunlara rağmen Bitlis ve Ahlât yöresi zengin tarihi eserlere sahip olup özellikle Ahlât şu anda bile Anadolu'nun açık hava müzesi niteliğinde, araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu arada Bitlis ve civarında yapılacak olan birçok çalışma ile bu değerler ortaya çıkarılabilecektir.

2.2.6. Eyyubîler Devrinde Bitlis ve Ahlât

Bitlis'te Eyyubîler konusuna girmeden önce kısaca Eyyubîler'in ortaya çıkış sürecine değinmek gerekirse kaynaklarda Eyyubîler hakkındaki bilgiler ilk kez Musul Atabeyi İmaduddin Zengi ile olan münasebetleri dolayısıyla zikredilmiştir. Tikrit valisi olan Necmeddin Eyyub'un Zengi'ye yardımı, iki aile arasında güzel münasebetlerin doğmasına sebep olmuştur. Daha sonra Eyyubîler, Zengi'nin yardımcıları olarak hizmetinde bulunmuşlardır. Bu şekilde başlayan münasebetler, Eyyubîler'in, Zengi'ler nezdindeki saygınlığını arttırdığı gibi, önemli görevlere gelmelerine de yardımcı olmuştur. Nitekim Eyyub'un kardeşi Şirkuh, Zengi'nin büyük emirleri arasına girmiştir. Eyyub'un oğlu Selahaddin ise kısa zamanda Nureddin Zengi'nin en güvenilir yardımcıları arasına girmiştir. Selahaddin, Mısır'da Fatımîler'i bertaraf ettikten sonra yönetimi ele geçirmiştir.[289]

İslâm dünyası üzerine girişilen Haçlı savaşları ile mücadele eden Sultan Selâhaddin'in siyasi nüfuzunu giderek artıran bir lidere dönüşmüştür. Nihayet Abbasî halifesi, Mısır, Suriye ve el-Cezîre'de Selâhaddin'in hâkimiyetini tanımak ve onaylamak durumunda kalmıştır. Bunun ardından Selâhaddin-i Eyyubî, 6 Mayıs 1175'te

[289] Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 2000, 48-51; Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 20-21.

bağımsızlığını ilan ederek Eyyubîler Devletini kurmuştur. Selahaddin-i Eyyubî İslâm dünyasının içinde bulunduğu çok başlılık ve yerel beyliklerin kendi aralarındaki çekişmelerinden yararlanarak, İslâm dünyası üzerine saldıran haçlı birliklerine karşılık verebilmek için İslâm dünyasının tek bir merkezden yönetilmesine inanmaktaydı. Bunun için de o, diğer tüm beylikleri hâkimiyetlerine almak ve Haçlılara karşı tek vücut olmak için harekete geçti. Bu kapsamda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beylikleri ortadan kaldırmaya niyet etti. Bu süreçte Ahlât özellikle dikkatini çekmekteydi. Çünkü Ahlatşahlar döneminde çok mamur, müreffeh ve gelişmiş bir ülke haline gelmiş, gelirleri de göz kamaştırmaktaydı. Bu yüzden Selâhaddin, sağlığında Ahlât üzerine yürümek istediyse de Abbasî halifesi ve Azerbaycan atabeyinin araya girmesiyle Selâhaddin Ahlât'ı kuşatmaktan vazgeçti.[290]

Selâhaddin'den sonra da Bitlis ve Ahlât birkaç kez Eyyubîlerce alınmak istendiyse de başarılı olunamadı. Daha sonra Meyyafarîkin hükümdarı Necmeddin Eyyub b. Adil'e Ahlât halkının başvurması sonucu şehre gelerek hâkimiyet sağladı. Böylece Ahlâtşahlar yönetimi sona erdi ve 1207-1208'de Eyyubî hâkimiyeti başlamış oldu.[291] Fakat çok geçmeden Ahlât halkı Eyyubîler'e karşı isyan ettiler fakat isyan şiddetle bastırıldı. Bir kısım asker kaçarak Van Kalesi'ne sığındı. Necmeddin Evhad babasından yardımcı kuvvetler alarak kardeşi Melik Eşref Musa komutasındaki kuvvetlerle Van Kalesi'ni kuşatarak şehri ele geçirdi ardından, Erciş ve Ahlât'ı tekrar ele geçirip sükûneti sağlamaya çalıştı. Fakat kent halkı bu süreçte sık sık ayaklanma girişimlerinde bulunmuştur. Bu da Ahlât halkının Eyyubî emirlerinin idaresinden memnuniyetsizliğini ortaya koymaktaydı. Hatta rivayetlere göre Necmeddin Evhad şehirde 18 bin insan öldürtmüş, birçoğunu da Meyyafarîkin'e sürgüne yollamıştı.[292]

Evhad'dan sonra Melik Eşref Ahlât'ı ele geçirerek yönetimini kardeşi Şehabettin Gazi'ye verdi. Bunun yanında Ahlât'a bağlı tüm yerleri de ona bağladı. Ne var ki Şehabettin Gazi kısa süre sonra kötü bir yönetim sergileyerek kardeşine isyan etti. Melik Eşref isyanı bastırdı ve kardeşini affederek Ahlât'ı ondan alarak, şehrin yönetimini buraya

[290] Yaşa, 28.
[291] Tekin, 73
[292] Tekin, 74.

görevlendirdiği Naibleri vasıtasıyla yürüttü. Bölge 1227'de ise Eyyubi sülalesinden dirayetli biri olan Naib el-Hacip Ali Hüsameddin'e bırakılmıştı.[293]

Yukarıda da zikredildiği gibi Eyyubîler büyük bir hırs ile Ahlât, Bitlis ve çevresini ellerinde tutmak istemiş fakat halk Eyyubi yönetimine sık sık karşı çıkmıştır. Bu bölgede tutunamayacaklarını anlayan Eyyubîler, sonraki süreci yönetebilmek adına Bitlis, Ahlât ve Van Gölü havzasına kendi mensup oldukları sülalenin Kürt Revvadiyye'nin muhtelif boy ve kollarını Azerbaycan'dan getirerek yerleştirmiş oldukları gibi, Hakkâri yöresinden de Kürt bey ve kabileleri, bu anlamda Rujeki aşireti de bütünüyle Bitlis ve çevresine gelerek yerleşmişlerdir. Böylece Eyyubîler yerel halkın direncini kırabilmek için Kürt kavim ve boylarını Bitlis ve çevresinde iskân ettirmek zorunda kalmışlardır.[294]

Yukarıda geçtiği üzere Eyyubîler 1207 yılında Ahlât'a sahip olduklarında Bitlis'e de sahip olmuşlardır. Bitlis'te mevcut olan Dilmaçoğulları Beyliğinin Bitlis kolu daha önce Ahlatşahlar'ın yıkılışıyla beraber Bitlis kolu da Eyyubîler'e bağlanmıştır. Ancak Dilmaçoğullarının Erzen kolu Eyyubîler'e bağlılıklarını bildirdiler.

Celâleddin Harzemşah'ın 1226 yılında I. Ahlât kuşatması gerçekleşmiştir. Fakat kuşatma Azerbaycan'daki karışıklıklar yüzünden kaldırılmıştır. Daha sonra 1229'da Harzemşahlar tekrar Ahlât'ı kuşatarak şehri yıkıp yakmalarından sonra Bitlis'i de ele geçirmişlerdir. Bitlis ve Ahlât bu savaşlardan çok büyük yıkımla çıkmıştır. Celaleddin Harzemşah'ın bu davranışı Eyyubîlerle Anadolu Selçukluları'nın yakınlaşmasına ve birlikte hareket etmesine sebep olmuştur. Nitekim Harzemşah tehlikesini bertaraf etmek isteyen Selçuklular ve Eyyubîler 1230 Yassı Çemen savaşında Harzemşahlar'ı mağlup etmişlerdir. Bundan sonra Bitlis ve Ahlât tekrar Eyyubîlerin eline geçmiştir.[295]

Eyyubî Sultanı el-Melikü'l-Kamil, 1232'de Güneydoğu Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için girişimlere başlayınca, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat buna müdahale etmek üzere bölge üzerine yürümüştür. Birçok şehri ele geçiren Alâeddin Keykubat, Bitlis ve Ahlât üzerine yürümiş ve buraları ele geçirmiştir[296] fakat Anadolu Selçukluları'nın buradaki hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Eyyubîler daha sonra tekrar Bitlis ve Ahlât'ı ele geçirdiler. Ne varki 1231'de Moğollar

---

[293] Tekin, 75-78.
[294] Yinanç, "Bitlis", *MEB, İA*, İstanbul 1979. (5. Baskı), II, 663.
[295] Şeşen, "Eyyubiler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 23; Yaşa, 32.
[296] Şeşen, 23.

Harzemşah'ı takip ederek Anadolu toprakları üzerine sık sık akınlar düzenlediler. Bu dönemde Bitlis ve çevresi Moğolların eline geçti ve büyük tahribata uğradı.

Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat, Kemalettin Kamyar komutasında bir ordu göndererek Bitlis'in de içinde bulunduğu Van Gölü Havzası'ndaki Van, Ahlât, Adilcevaz şehirlerini ele geçirmiştir. Moğollar'ın tahribatına uğrayan Bitlis ve çevresini yeniden tamir ve ihya etmeye çalışmış bu gayretler sonucu Bitlis ve çevresine eski canlılığı kazandırılmış olup, özellikle Bitlis şehri bölgenin ilim ve kültür merkezi olarak ön plana çıkmıştır.[297] Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, Bitlis Moğollarca 1244 yılında yeniden işgal edilmiştir.[298] Böylece Bitlis'te Ahlatşahlar'ın yıkılışıyla başlayan Eyyubi hâkimiyeti, Moğollar'ın Bitlis'i ele geçirmeleriyle son bulmuştur.

2.2.7. Bitlis'te Harzemşahlar ve Moğol Hâkimiyeti

Harzemşahlar, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah devrinde Harizm bölgesinde görevlendirdiği Anuş Tegin'nin oğlu Kutbuddin Muhammed, bölgeye vali olarak atanması ile 1097'de kurulacak olan Harzemşahlar hanedanının yolu açılmıştır.[299]

Harzemşahlar, Celâleddin Harzemşah döneminde en güçlü dönemine girmiştir. Oldukça geniş sınırlara ulaşan Harzemşahlar, Moğollar ile mücadeleye girişmiş fakat baş edemeyip batıya doğru ilerlemek suretiyle önüne gelen toprakları istila etmişlerdir. 1226 yılı başlarında Ahlât'a akınlara başlayan Harzemşahlar'ın Ahlât'a kesin olarak sahip olma istekleri nedeniyle 1228-1229 yıllarında büyük bir saldırı düzenlediler. Ahlât'taki Eyyubî emirleri ve yerel halk tüm gücüyle savunma yapmalarına rağmen şehir, ayları bulan ağır bir kuşatma ve bazı kaynaklarda geçen bir kale muhafızının ihaneti[300] sonucu Harzemşahların eline geçti.[301] Bazı kaynaklarda[302] Harzemşahların Ahlât'ı ele geçirme tarihleri arasında farklılık bulunmakla birlikte Harzemşahlar'ın Ahlât'ı Eyyubîler'den almaları Nisan 1230 olarak geçer.

Harzemşahlar Ahlât'ı ele geçirince tarifi zor bir yağma ve yıkıma uğratmışlardır. Kış aylarına rastlayan kuşatma esnasında halk arasında kıtlık ve açlık baş göstermiş,

---

[297] Yinanç, 663.
[298] Tuncel, 226; Törehan, 42.
[299] Aydın Taneri,"Hârizmşahlar", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 228.
[300] Tekin, 85. (Hıyanet eden bu kişinin İsmail Vâni olduğuna dair bazı görüşler bulunmaktadır.)
[301] Törehan, 41; Tekin, 85.
[302] Şeşen, 23.

büyük insan kayıpları yaşanmıştır. Bununla birlikte Ahlât'tan büyük göçler verilmiş, kent ele geçirildikten sonra da rivayetlere göre 3 gün boyunca askerler tarafından yağma edilmiştir. Kaynaklarda Celâleddin Harzemşah'ın gönlü böyle bir durumu onaylamasa da emrindeki emir ve komutanları kendisini terk etmeyle tehdit etmeleri karşısında çaresizce yapılanlara izin verdiği şeklinde izahatlar bulunmaktadır.[303]

Celâleddin Harzemşah'ın Ahlât fethi 8,5 ay kadar sürmüştür. Kendisine karşı kurulan Selçuklu ve Eyyubî ittifakı neticesinde 7-10 Ağustos 1230'da Yassı Çemen savaşıyla bozguna uğrayan Celâleddin, kaçmak zorunda kalmıştır. Eyyubî Sultanı Melik Eşref Ahlât'ı tekrar ele geçirmiştir. Fakat Ahlât'ta durmayarak Şam'a gitmiştir. Bunu fırsat bilen Anadolu Selçuklular'ı Bitlis, Ahlât, Adilcevaz ve diğer şehirleri ele geçirmişlerdir.[304] Celâleddin Harzemşah'ın Ahlât'ı ele geçirdiği zaman Bitlis ve Dilmaçoğulları'nın Erzen kolu emirleri de Harzemşah'a tabiiyetlerin arz etmişlerdir.

Celâleddin Harzemşah'ı takip eden Moğol ordusu sık sık Van Gölü civarına akınlar düzenlemeye başladılar. Bu akınlardan kaçan Celâleddin, Eyyubî Sultanı Melik Eşref'e sığınmak üzere Meyyafarîkin'in (Silvan) bir dağ köyüne sığındı, fakat burada Ahlât kuşatması sırasında kardeşi öldürülen bir Kürt aşiret reisi tarafından öldürülmüştür.[305]

İbn Haldun'dan nakil yoluyla, Celâleddin Harzemşah'ın Meyyafarîkin'de bir Kürt tarafından öldürüldüğü ifade edilmekdir.[306]

Böylece XIII. yy. ın İslâm'ın en büyük kültür ve ilim yuvası haline gelmiş Bitlis, Ahlât ve çevresini yağmalayan Celâleddin Harzemşah bu yaptıklarına karşılık canını vererek tarih sahnesinden çekilmiştir.

Bundan sonra Bitlis ve çevresi Harzemşahlar'ın peşine düşen Moğollar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. 1231'de Bitlis'e gelen Moğol orduları şehri ateşe verip Ahlât'a doğru ilerlediler. Ahlât'a ulaşan Moğollar, buraya bağlı Erciş ve Bargiri (Muradiye) şehrini de yağma ve tahrip ettiler. Böylece henüz tam olarak Harzemşah tehlikesini atlatamayan Bitlis ve çevresi şimdi de İslâm dünyasının nefretini kazanmış Moğol kuvvetlerinin tasallutuna uğramış oldu.

---

[303] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, (3. Baskı), İstanbul 1993, 109, Tekin, 86; Sümer, 56.
[304] Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, (1. Baskı), Ankara 2012, 273.
[305] Öngül, 158.
[306] Tekin, 88.

Moğollar ileri harekâtlarına devam ederek Artuklular'ın şehirlerini de istila ettiler. Başta Bitlis, Ahlât, Erciş, Erzen, (Garzan) Bargiri olmak üzere, Siirt, Amid, Meyyafarîkin, Mardin, Tanza, Sincar ve Harput gibi şehirler yağma ve tahrip edildi. Bu dönemde Moğollar'a karşı duracak bir güç de yoktu. Bu durumu iyi bilen Moğol kuvvetleri Sivas'a kadar ilerlediler. Bu akın harekâtı sonrasında yanlarında esir ve ganimet ele geçirip dönen Moğollar'ı takip etmekle görevlendirilen Selçuklu devlet adamı Kemalletin Kamyar, Sivas, Erzincan ve Erzurum yoluyla Ahlât'a gelip şehri ele geçirdi. Çevre şehirlerini de ele geçiren Kamyar, Tatvan'da konaklayan ve başıboş kalan Harzemşahlar'ın ileri gelen beyleri ile görüşüp onlardan yararlanmak istediklerini söyleyerek ikna yoluyla, her birisini bir vilayette görevlendirerek önemli bir problemi de halletmiş oluyordu.[307]

Daha sonra tekrar Bitlis, Ahlât ve civar şehirleri üzerine sefer düzenleyen Moğollar 1243 yılında Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçukluları'nı yenerek bütün Anadolu'yu istila ettiler. Bitlis ve Ahlât bölgesi de 1244 yılında Moğol İlhanlıları'nın eline geçmiştir. Bu dönemden sonra Bitlis ve çevresinde İlhanlılar tarafından Ahlât emirliği kurularak buralar bir eyalet sistemi dâhilinde İlhanlı valileri tarafından idare edilmiştir. Moğol İlhanlıları, buraları kolayca elde tutabilmek için de bazı Moğol kabilelerini getirerek Bitlis, Ahlât ve çevresine yerleştirmişlerdir. Böylece Bitlis ve Ahlât gibi önemli bir medeniyet sahasını barındıran Van Gölü Havzasıyla beraber bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte Anadolu Selçuklu devleti toprakları İlhanlılar'a vergi vermek suretiyle İlhanlı valilerince yönetilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti topraklarının Moğollar'ın eline geçmesiyle birlikte, Anadolu'daki siyasi briliğin sağlanması ve İslâm dünyasına öncülük edecek bir siyasi yapının da ortadan kaldırılması, hem Anadolu'nun ve hem de İslâm dünyasının duraklamasına yol açmıştır.

2.2.8. Anadolu Selçukluları Döneminde Bitlis

Bitlis ve çevresinin Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında geçen devresi çok kısa sürmüştür. Bu yüzden kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla müstakil bir başlık

[307] Öngül, 160-162.

olarak değil de muhtelif münasebetler dolayısıyla kısaca değinilmek suretiyle Anadolu Selçukluları'nın Bitlis hâkimiyetine vurgu yapılmıştır. Çünkü bu dönemde Anadolu, gerçek manada tam bir beylikler devresini yaşamaktadır. İlgili başlıklar altında da değinildiği gibi özellikle Bitlis'e hâkim olan Eyyubîler, Harzemşahlar, Moğollar gibi güçlerle münasebet çerçevesinde Bitlis ile adı anılan buradaki hâkimiyeti çok kısa süren Anadolu Selçuklu Develeti'nin, kuruluşundan Bitlis ve çevresine hâkimiyetine kadar olan sürece değinilecektir.

Anadolu Selçuklularının ilk Sultanı Kutalmış oğlu Süleyman Şah olarak bilinmektedir. Süleyman Şahın babası Kutalmış, Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'e karşı taht kavgasına girişmiş, Alparslan ile giriştiği savaşta ölmüş, oğulları da Bizans sınırlarına sürgün edilmiştir.[308] Bazı kaynaklarda ise [309] Süleyman Şah'ın Anadolu'ya Alparslan zamanında fetih veya sürgüne gönderilmediği, kendilerinin Alparslan ve Melik Şah'tan kaçarak önce Suriye'ye gittiklerini, ardından da ordaki Selçuklu beyi ile anlaşamayarak Anadolu'ya geçtikleri kaydedilir ve doğru olan bilginin bu şekilde olduğunu belirtilir.

Kutalmış oğlu Süleyman Şahın, önce Fırat boylarına ve Urfa civarına geldikleri ve buralarda fetihlere giriştikleri kaydedilir.[310] Önce Halep'i daha sonra da Antakya'yı kuşatan Süleyman Şah hızla hareket ederek Konya ve çevresini fethederek ilerlemesini sürdürmüş, 1075 yılında İznik'i alarak burayı başkent yapmıştır. Böylece 1075 yılı Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir.[311]

Süleyman Şah'ın kısa bir süre içinde İstanbul Boğazı kıyılarına kadar ulaşıp, Hristiyanlar ve Bizans için önemli bir dinî merkez olan İznik'i başkent yapmasında Bizans'ın içinde bulunduğu taht kavgaları ve isyanlarla meşgul olmasının çok büyük etkisi vardır. Çünkü Bizans Anadolu topraklarındaki isyan, başıboşluk ve hoşnutsuzluk ile uğraşırken, Süleyman Şah ve ordularına gereken mukavemeti gösterememiştir. Böylece kısa bir süre içinde Müslüman beylikler dışındaki Anadolu topraklarının büyük kısmı Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmiştir.

---

[308] Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, (4. Baskı), İstanbul 1998, 40.
[309] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, (5. Baskı), İstanbul 1998, 45-47.
[310] Turan, 50.
[311] Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, TDV Yayınları, (1. Baskı), Ankara 1985, 53.

Süleyman Şah'ın bu kısa zamandaki gayretleri sonucu kurulan Anadolu Selçuklu Devletinin kurucusuna "Anadolu Fatihi" ünvanı verilmiştir. Abbasi halifesi Kaimbiemrillah da Menşur, Hil'at ve Sancak göndererek Süleyman'ın saltanatını onaylamıştır. Yine Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah da Anadolu Selçuklu Devletini desteklemiştir.[312]

Süleyman Şah'tan sonra başa I. Kılıç Arslan geçmiştir. Bu dönemde başlayan iç karışıklıklar nedeniyle devlet dağılma tehlikesi geçirmiştir. Kısa zamanda duruma hâkim olan I. Kılıç Arslan tehlikeyi atlatmıştır. Daha sonra Doğu Anadolu üzerine yürüyen I. Kılıç Arslan, Büyük Selçuklular'a bağlı Doğu Anadolu'daki tüm beylikleri itaat altına almıştır. Ancak Ahlatşahlar hâkimi Sökmen ve Saltuklu emiri Ali bu beylerin dışındadır. Kılıç Arslan'a tabi olan beylikler içinde Bitlis (Erzen) Bey'i Togan Arslan da vardır. Kılıç Arslan bu beyleri askerleriyle birlikte yanına alarak Musul üzerine gidip şehri teslim almış, buraya oğlunu vali bırakarak dönmeyi planlarken, Musul Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın ordusuyla yapılan savaşta Habur suyuna düşmek suretiyle ölünce ordusu da dağılmıştır. Bundan sonra Doğu Anadolu'da kazandığı tüm yerler elinden çıkmış oldu.[313] I.Kılıç Arslan öldükten sonra Anadolu'da sıkıntılar tekrar baş göstermiştir.

Babasının yerine geçen Sultan Mesut Danışmend beyliği ile birlikte hareket ederek Bizans'a karşı durmuştu. Bu dönemde baş gösteren Haçlı seferleri karşısında gerileyen Selçuklular orta Anadolu'ya kadar geri çekilmişlerdir. Bu dönemde Haçlılara karşı önemli mücadeleler verilmiştir. II. Kılıç Arslan dönemine gelindiğinde Bizans'ın Türkler'i Anadolu'dan atma teşebbüsleri kazanılan 1176 Myrokefalon (Kumdanlı) zaferiyle son bulmuştur.[314]

Anadolu Selçukluları en kudretli dönemini ise Alâeddin Keykubat döneminde yaşamıştır. Bu döneminde küçük beylikler tamamen itaat altına alınmışlardır. Fakat 1243 yılında yapılan Kösedağ Savaşında yenilen ve bunun neticesinde İlhanlılar'a bağlılığı bildiren Selçuklu Sultanı, Anadolu'nun daha fazla tahrip edilmesine mani olmuştur. Bundan sonra da Selçuklular İlhanlılar yıkılıncaya kadar valilerine bağlı kalmışlardır.[315]

---

[312] Şeker, 53-54; Yınanç, 72.
[313] Öngül, 88.
[314] Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayım, (1. Baskı), İstanbul 2017, 95.
[315] Şeker, 53-57.

Bitlis, Ahlât ve çevresinin Anadolu Selçuklularıyle münasebeyi Alâeddin Keykubat zamanında yoğunlaşmıştır. Celâleddin Harzemşah Ahlât'ı birincisi 1226'da, ikincisi de 1229'da olmak üzere iki kez kuşatmıştır. Alâeddin Keykubat, Celâleddin Harzemşah'ın Anadolu topraklarını istila etme amacını sezmiş bunu önlemek için de öncelikle onunla dostluk kurmak istemiştir. Sultan Alâeddin bunun sağlamak için de birçok hediyelerle birlikte önemli devlet adamlarını elçi olarak Harzemşah'a yollamıştır.[316] Yapılan tüm girişimlere rağmen sonuç elde edilememiş, Harzemşahlar Ahlât'ı muhasara etmiş, yıkım ve talana tabi tutmuşlardır. Bu süreçten Bitlis ve çevresi de doğal olarak etkilenmiştir.

Ahlât'ın alınmasından sonra Bitlis ve Erzen de Harzemler'in eline geçmiştir. Kısa bir süre Harzemşahlar'ın elinde kalan bölge için Alâeddin Keykubat'ın Kemalettin Kamyar'ı bölge üzerine göndermesi Ahlât, Bitlis ve Tiflis'e kadar olan yerlerin fethedilmesi vazifesi ile görevlendirmesi talimatını vermiştir. Kemalettin Kamyar önce Ahlât'a gelip burayı teslim almış, daha sonra sırasıyla Bitlis, Van, Adilcevaz ve diğer çevre şehirleri ele geçirmiştir. Bu şehirlere görevli emirler atamış, imar faaliyetleri için direktifler vermiştir. Buralarda yaşayan ve savaşlar neticesinde zarar gören halka tekrar geçimlik temini yardımında bulunarak, vergileri azaltmıştır. Kısacası bölgenin birlik ve dirliğinin sağlanması için tekrar gayret sarfedilmiştir.

Burada daha önce bahsedilip üzerinde fazla durulmayan fakat öneminden dolayı şu hususu hatırlatmakta fayda vardır. Kemalettin Kamyar Ahlât'ın güvenliğini tevdi ettiği ordu komutanı Sinaneddin Kaymaz, Harzemşahlar'ın büyük bey ve komutanlarının Tatvan'da başıboş hareket ettikleri, bölgenin güvenliğini tehdit ettikleri, ticaret yollarını kestiklerini Sultan'a bildirince Sultan bunların iyilikle yola getirilmesi talimatını verdi. Yapılan görüşmelerle Harzemşah beyleri Ahlât'a davet edildiler, iyi bir şekilde karşılanarak Anadolu Selçuklu idaresinde hizmet etmeleri sağlandı. Bu beyler önce Erzurum'a, daha sonra da Alâeddin Keykubat'ın kendilerine ülkenin çeşitli yerlerinde ikta olarak verdiği şehirlere hareket ederek devlet denetimine dâhil edilerek kendilerinden istifade edilmeleri sağlandı. Bunlara örnek olarak; Erzincan bölgesi Kayır Han'a, Amasya Bereket Han'a, Larende (Karaman) Küçlü Sengüm'e ve Niğde Bilan Togu Han'a ikta verilmiştir. Bu şekilde daha önce zaman zaman yaşanan ve bu süreçte çıkarılması

[316] Tekin, 83.

muhtemel Bitlis, Tatvan, Ahlât çevresinde isyanın ve sebep olacağı huzursuzluğun önü alınmış oldu.[317]

Bitlis'in Anadolu Selçuklu Devleti elinde kalması Kösedağ savaşına kadar sürmüş, nihayet 1243 Kösedağ savaşında Anadolu Selçukluları'nın Moğollara yenilmesiyle Bitlis ve çevresi de 1244 yılında Moğollar'a geçmiştir. Böylece Anadolu Selçukluları'nın Bitlis'teki hâkimiyetleri sona ermiştir.

Anadolu Selçukluları Bitlis ve çevresinin düzen ve asayişini, medeni durumunu düzeltmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bölge halkının yeniden kalkınması için gerekli teşvikleri gerçekleştirmişlerdir. Bitlis ve Ahlât bu döneminde yine bölgenin ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Özellikle Alâeddin Keykubat zamanında yoğun gayretler sonucu, ilim, sanat, ticaret yeniden canlanmıştır.[318]

2.2.9. Bitlis'te Siyasi Yapı ve Yönetim

İslâm fetihlerinden sonra Bitlis'in yönetimi el-Cezîre amilliğine bağlı olarak Sürdürüldüğüne dair önceki konularda değinilmişti. Abbâsiler döneminde Bizans ile girişilen mücadeleler sonucu şehir el değiştirmiş, Bizans'ın eline geçmiştir. Bu dönemde Bitlis, Bizans'ın Ermeni beylerinden olan Mamigonyanlar tarafından yönetilmekteydi.

Bölgenin Selçuklular'ca fethi sonucu bir dizi yerel beyliklerce yönetilen Bitlis, daha sonra yerel Kürt aşiret birliği olan Rojki (Rozeki) Şerefhanlar sülalesinin elinde yönetilmiştir. İdrisî Bitlis'inin özel gayret ve çabalarıyla bölgedeki 24 Kürt aşiretiyle birlikte Şerefhanlar'ın Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'e (1514) bağlılık sunması sonucunda Bitlis Şerefhan'nın kendi yönetiminde ve özerk olmak şartıyla yönetimine bırakıldı.[319] Bundan sonra dönem dönem Akkoyunlular'ın, Karakoyunlular'ın, Safevîler'in[320] idaresine geçse de Bitlis, Şerefhanlar sülalesinin elinde kalmaya devam etmiştir. İnişli çıkışlı yönetim Osmanılı'nın merkezi otoriteyi güçlendirme çabalırının sürdüğü 19 yy. sonlarına kadar devam etti. Son olarak 1849 yılında Osmanlı Sadrazamı Reşit Paşa tarfından son Bitlis hâkimi Şerif Bey'i esir alıp İstanbul''a götürmesi ve

[317] Öngül, 162; Tekin, 89-90.
[318] Yinanç, 663.
[319] Seyahatnâme, 477.
[320] Rıchard G.Hovannısıan,163; Köhler, 29; Seyahatnâme, 482.

merkezden Valilerin atanmasıyla Şerefhanlar Sülalesinin Bitlis'teki hâkimiyetleri de son bulmuştur.

Bitlis'te Şerefhanlar döneminde yönetim babadan oğula şahsi mülk şeklinde geçmiştir. Bitlis bu yönetim altında imar faaliyetleri bakımından gelişmiştir. Çeşitli zamanlarda Bitlis'e yolu düşen yabancı Seyyahlar Bitlis'i otantik ve güzel tavsif ederler. 1802'de Vatikan'dan Musul'a giden İtalyan Rahip Campanila, uğradığı Bitlis'ten bahsederken; Bitlis'in çok güzel ve çok güçlü bir şehir olduğunu, tüm çevre milletlerle ticaretin yapıldığını, şehirde bir köle pazarının olduğunu ve çoğunlukla kölelerin Gürcistan'dan getirildiğini belirtmektedir.[321] Yine 1650'li yıllarda Bitlis'ten ve Bitlis Bey'i Abdal Han'dan bahseden Fransız seyyah Jean-Baptiste Tavernier, ülkesinin en güçlü beyi olduğunu, ne Osmanlı'ya ne de İran Şahı'na boyun eğmediğini, her iki devletin de Bitlis Bey'i ile iyi geçinmek zorunda olduğunu, bir saldırı karşısında 25 bin atlı askeri meydanda toplayabildiğini, heran savaşa hazır durumda olduğunu ifade etmektedir.[322]

Evliya Çelebi de Seyahâtnamesinde Han'ın emrinde 70 aşiret ve kabilenin olduğunu, en seçkinlerinden Mutki'li Ali Bey olduğunu, emrinde de 700 tüfekli askerin olduğunu belirtmektedir.[323] Yine beyliğin hükümranlık sınırlarının doğuda Van gölü, Vestan kalesi'ne, güneyden Hizan ve Şirvan'a dayandığını, Batıda Diyarbakır'a bağlı Hazzo'ya, kuzeyde de Tercil'e, Çapakçur'a kadar uzanmaktadır.

2.2.10. Bitlis'te İktisadî Hayat

Bitlis, bulunduğu yerin stratejik konumu nedeniyle aynı zamanda bir ticaret geçiş koridoru üzerinde bulunmaktadır. Bitlis, Van gölü bölgesi ile Dicle havzası arasındaki geçidi kontrol ediyordu ve İran ile Azerbaycan ve kuzeydeki Gürcistan'ı batıdaki Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve Levant limanlarına giden ticaretin geçtiği yolları birbirine bağlıyordu.[324] Bu nedenle canlı bir ticarete ve çarşıya sahiptir. Bitlis emirliğine bağlı 13 orta zeamet, 214 tımar bulunmaktadır.[325] Toplanan vegilerin bir kısmı Osmanlı'ya bağlı Van Beylerbeyliğine gönderirlirken, bir kısmı da Bitlis Han'ına bırakılmaktaydı. Ayrıca

[321] Zeydanlıoğlu, 142.
[322] Zeydanlıoğlu, 156.
[323] Taşkıran, 99.
[324] Rıchard G.Hovannısıan, 161; Mandacı, 15-17.
[325] Köhler, 40.

kente gelen geçen kervanlardan vergi alınırdı. Yine kentte yaşayan gayrimüslimlerden toplanan vergiler de Van garnizonunda hesaplanıp tahsil ediliyordu. Toplanan bu vergilerden Han'ın 200 kişilik kale muhafızlarının aylıkları da verilmekteydi. Fakat Muş ovası'nın tüm gelirleri padişah IV Murat tarafından ömür boyu Han'a bırakılmıştır.[326] Şehirde ticaret ve zanaatkârlığın gelişmiştir. Özellikle şehirde yaşayan Ermenî'ler kasapçılık ve fırıncılıkla uğraşmaktadırlar.[327] Bitlis'te ürün yetiştiricili de ön plandadır. Özellikle bağcılık meşhurdur. Örneğin Bitlis'te 11 çeşit armut yetiştirildiği ve bunların ününün şehir dışına taştığı belirtilmektedir. Yakut'tan nakledildiğine göre Bitlis'in ve bahçelerinin güzelliklerinden, elmalarının tadının güzelliklerinden darb-ı mesel derecesinde söz edilmektedir.[328] Çeşitli çiçek türleri hem bahçeleri süsler hem de bazıları kurutularak boya elde etmekte kullanılmaktadır. Bu boyalar yurt dışına bile ihraç edilmektedir.[329]

Şehirde başlıca tarım ürünleri olara; buğday, arpa ve bazen de pirinç ekiminin yanında sebze yetiştiriciliğinin de olduğu bilinmektedir.[330] Bitlis'te hem şehir içinde hem de şehir dışında kervansaraylar mevcuttur. Ama genellikle tüccarlar şehir dışındaki kervansarayda konaklamaktadırlar. Özellikle Rahva ovasındaki Kervansaray oldukça büyüktür. Bu da bize Bitlis'in ticaret güzergâhında ne kadar faal bir geçiş noktasında bulunduğunun göstergesidir.

Yine 17 dere içinde 12 bin bağ ve bu bağlarda güzel köşklerin olduğu, dinlenme yerlerinin olduğu belirtilmektedir. Bitlis'teki bağlarda çalışmak üzere Tebriz, İsfehan ve Nahçıvan'dan On bin ırgatın her sene çalışmaya geldiği belirtilmektedir.[331] Bu da Bitlis'in ekonomik gelişmişliğini ve canlılığını göstermektedir.

Yine Evliya Çelebi'nin bahsettiği Bitlis Hanı'nın Saray debdebesi, eşsiz Hamamları, Gümüş ve altın kaplı sini ve porselen takımları, şahit olduğu elmas ve zümrüt takıları, kendisine verilen hediyelerden Bitlis Bey'liğinin ekonomik gücünü

[326] Köhler, 63.
[327] Zeydanlıoğlu, 14.
[328] Köhler, 28.
[329] Köhler, 47.
[330] Zeydanlıoğlu, 38.
[331] Taşkıran, 99; Zeydanlıoğlu, 156.

göstermektedir.[332] Yine bu anlamda 19.yy'ın ikinci çeyreğinde bile Bitlis Beylerinin bastırdıkları bakır paralardan bahsedilmektedir.[333]

2.2.11. Bitlis'in Etnik Yapısı ve Nüfus

Bitlis'te nüfus çoğunlukla iki ana unsurdan meydana gelmektedir. Bunlar, Müslümanlar ve Hristiyanlardır. Müslüman ahaliden de çoğunlukla Kürt'lerden oluşmakla birlikte Türkmenler, Araplar da bulunmaktadır. Diğer yanda hatırı sayılır bir Hristiyan Ermeni nüfus yaşamaktaydı. Bunun yanında Süryanîler ve Keldanîler de bulunmaktadır.[334] 1540 tarihli ilk tahrir kayıtlarında Bitlis şehrinde 26 mahallenin olduğu, 10 tanesinin Müslüman 16 tanesinin Ermeni mahallesi olduğu kayıtlıdır. Şehrin toplam nüfusunun 7.030 kişi ve bunun 1.410'nu Müslüman, 5.620'sinin Hristiyan olduğu kaydedilmiştir.[335] Bitlis Hanı'nın emrinde 70 aşiret ve kabile var ve eğer Han isterse bu aişertelrden 70 bin asker toplayabilirdi. Sadece Bitlis kentinde 40 bin Rojki erkeği vardı.[336] Bizzat Han'ın tespitine göre Bitlis Beyliği içinde 43 bin gayrimüslim vardı.

Bitlis'in nüfusuna dair şehri ziyaret eden yabancı Seyyahların notlarına bakıldığında, birbirinden farklı rakamlar vermekle beraber çoğunluğun üzerinde durduğu ortak nokta, şehrin kozmopolit bir nüfus barındırdığı gerçeğidir. İngiliz yerbilimci Dr.William Francis Ainsworth, Irak coğrafyasını incelemek amaçlı Bitlis şehrine uğradığında ve 1842 ylında yayınladığı eserinde Bitlis yakınlarında Katolik Keldaniler ve Ermeniler'in yaşadığı büyük bir köyden bahsetmektedir. Yine başka bir köyde de Katolik Süryaniler'in yaşamakta olduğundan bahsetmektedir.[337] 1685 yılında Bitlis'e uğrayan Cizvit misyonu Garzoni, Bitlis Beyi'nin tüm bölgeyi paylaşan 5 Kürt beyliği arasında olduğunu anlatmaktadır. Bütün bunlardan sonra 19.yy'ın sonlarına doğru Bitlis vilayeti 4 sancaktan meydana gelmekteydi. Bunlar: Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancaklarıydı. Bu sancaklar 19 kazaya bölünmüş, bu sancakların toplam nüfusu da 398.625 civarındaydı. Bu sayılara göçebe olan nüfus da dâhildi.[338]

---

[332] Seyahatnâme, IV. 9-20; Köhler, 40-44.
[333] Köhler, 32.
[334] Zeydanlıoğlu, 44; Taşkıran, 99.
[335] Zeydanlıoğlu, 10.
[336] Taşkıran, 99.
[337] Zeydanlıoğlu, 44.
[338] Köhler, 32.

2.2.12. Bitlis'te Kültür ve Sosyal Hayat

Bitlis şehri kültür ve sosyal hayatın canlı olduğu bir kenttir. Yerel beyliklerce yönetilmesi ve gösterilen hoşgörü sayesinde Bitlis çeşitli kültürlerin rahatça yaşandığı bir yer olmuştur. Gerek İslâm tarihi ve gerekse Türk tarihi açısından önemli bir merkez olmuştur. Ahlât bugün Bitlis il sınırları içerisinde bulunan bu kültürün ilk izlerinin görüldüğü yer olması bakımından çok önemlidir. Bitlis'te önemli ilim adamları yetişmiştir. Bitlis Beyliği döneminde birçok medrese, eğitim kurumu açılmıştır.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde detaylı olarak dile getirildiği üzere Bitlis halkı kültür düzeyi, sosyal hayatı yüksek seviyededir. Örneğin Bitlis Hanı Abdal Bey'den övgüyle bahseder. Onun birçok konuda hünerlerine değinir. Yine Bitlis'te kaldığı süre içinde şehir ahalisinin nezaketinden, çeşitli ilimlerden haberdar olduklarından, spor müsabakalarının düzenlendiğinden, Simya ve Kimya ilminden haberdar olduklarından bahseder. Şehirde 70 okul ve 4 medresnin olduğundan, medrese ve camilerde sürekli Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerinin okutulduğundan bahsetmektedir. Şehirde birçok cami bulunmaktadır. Şehirde halkın çoğunluğunun Şafii mezhebinden, az sayıda Hanefi mezhebinden olanların da olduğuna değinir.[339]

Yine Bitlis, hukuk işlerinin görüldüğü 150 akçelik önem derecesinde bir bölgeydi. Hukuk işlerinin yürütüldüğü bölgeler ise daha küçük olan 17 nahiyeye bölünmüştü. Bunlardan en önemlileri Mutki, Surp, Kivâr (Kavâr), Zerdehan ve Kavaş (Vestan)'dır. Bitlis kadısının ücreti yıllık 80 kese [340] idi. Özellikle Han ile ilişkileri nedeniyle bu miktarı arttırıp azaltabilirdi. Bitlis'te Şafiî mezhebinden bir Müftü vardı. Bundan başka bir Nakibu'l-Eşraf, bir kale kumandanı, yol parası ve bir de gümrük vergisi toplayıcılarının başında en büyük derecede bir gümrük şefi var. Bütün bu memurlar Han tarafından atanıyordu. Fakat Yeniçeri komutanları ile temel vergiyi toplayan Ağa, Sultan tarafından atanıyordu. Bunların dışında Bitlis'te bir asayiş şefi, boya memuru ve bir de ambar memuru vardı."[341] Diğer yanda Bitlis 17.yy'da Ermeni el yazmalarının kopyalandığı ve hattatlık merkezinin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.[342]

---

[339] Evliya Çelebi, 478-511.
[340] Evliya Çelebi, 484. (80 kese, 16.000 altın demektir. Bu da Bitlis Kadısının gelirinin çok yüksek olduğunu gösterir ki bu Bitlis'in o zamanki ehemmiyetini göstermektedir.)
[341] Evliya Çelebi, 484; Köhler, 67-68.
[342] Rıchard G.Hovannısıan, 16.

SONUÇ

İnsanoğlu yaratılışı gereği içinde bulunduğu çevreyi değiştirme, dönüştürme, imar ve ihya etme yetisine sahiptir. Tarih boyunca bu değişim, dönüşüm, imar ve ihya faaliyetleri giderek daha üst seviyelere doğru yol almıştır. İhya ve inşa süreci zamana yayılan birikimsel bir çalışma olup, çağları aşan, nesilleri buluşturan bir harekettir. Bu yönüyle şehirlerin nüfusu ve etkinliği zaman zaman azalsa veya çoğalsa da tarihsel süreçte oluşan birikim ve yapılar sonraki nesillere aktarılır. Şehirleri de bu gözle incelemek insana bu süreci inceleme dışında ileriye dönük ideallerinden kopamadığını göstermektedir. Bu idealler yüzyıllardan beri devam edegelmiştir. Zaman zaman tarihsel bir olgu olarak çeşitli olumsuzluklar görülse de gelişimin önlenemez ve vazgeçilmez olduğu olgusu hakikat olarak müşahade edilmektedir.

Bitlis ile ilgili yaptığımız çalışmada yukarıdaki saiklerin kısmen etkin olduğu görülmektedir. Bitlis'in çok köklü bir geçmişe, zengin bir tarihe, kültür ve sosyal birikime sahip olduğu müşahade edilen ilgili tarih dönemlerinde gözde bir mekân olmuştur.

İslâm fetihleriyle beraber Bitlis, Kafkaslar üzerine yapılan seferlerde doğal bir üs vazifesi görmüştür. Bizans'ın bölgedeki saldırgan politikaları sonucunda, şehrin sürekli el değiştirmesi halkın bezginliğine sebep olmuştur. Bitlis'e sahip olan İslâm devletleri zaman zaman dışarıdan aşiret ve kabileleri buraya getirip iskâna tabi tutmuştur. İslâm fetihlerinin başlarında Arap kabilelerinin, Eyyubîler zamanında Kürt kabilelerinin, Büyük Selçuklu Devleti zamanında da Türk boy ve oymaklarının getirilmesi bunlardan birkaç örnektir. Tarihini incelediğimiz Bitlis'in Anadolu Selçukluları döneminde nispeten sulh ve sükûneti, özellikle Harzemşahlar ve Moğolların saldırı ve tahripleri sebebiyle büyük bir darbe almış olması dikkatimizi çekmiştir. Bu saldırıların etkisiyle şehir, uzun dönem boyunca bu tahribatların izini taşımıştır.

12. ve 13. yy.da özellikle Ahlât'ın gelişip ön plana çıkmasıyla birlikte Bitlis ve çevresi de bir İslâm kültür merkezi haline gelmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu Devletiyle başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde Bitlis çok önemli bir şehir olmuştur. Bitlis şehir sınırları içerisindeki mimarî yapılarda Türk-İslâm sentezinin Anadolu'daki en önemli örnekleri bulunmaktadır.

Birçok devletin şehri ele geçirme veya elde tutma çabaları, Bitlis'in önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Buna rağmen günümüzde ilim dünyasında Bitlis'in, bu zengin tarihî geçmişini ve birikimini ele alan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir.

Bunun sebepleri arasında şu gerçeklerin yattığını düşünmekteyiz:

1) Bitlis'in tarih boyunca çok hızlı ve kısa aralıklarla el değiştirmesi değişik milletler, devletler ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması, Bitlis'in tarihî bütünlüğünün sağlanması bakımından olumsuz neticeler doğurmuştur. Buna örnek verilecek olursa, bazan yerel beyliklerin (Ermeni, Kürt, Türkmen), bazen Osmanlı'nın bazen de Safevîlerin yönetiminde kalmış olması tarihsel gelişim sürecine engel olmuştur.

2) Bitlis'in sık sık el değiştirmesi fizikî bakımdan yıpranmasına, şehrin yıkılmasına, yapılarının tahribat görmesine ve uzun vadede tarihsel misyonundan uzaklaşmasına neden olmuştur.

3) Cumhuriyet sonrası yapılan ilmî çalışmalarda, özellikle Ahlât'ın öncelenmesi nedeniyle Bitlis'in Ahlât'ın gölgesinde kalması dolayısıyla üzerinde yeterince araştırmanın yapılmamasına yol açmıştır.

4) Yerel idareciler tarafından şehir tarihi ile ilgili yeterli kaynak, teşvik ve çabanın gösterilmemiş olması, araştırmacıların ilgisizliğine sebep olmuştur.

5) Bitlis kent sınırları içinde arkeolojik çalışmaların yeterince yapılmamış olması. Bu nedenle ilk çağ ve sonrası devirlerin tarihinin tam anlamıyla ortaya çıkmasına engel olmuştur.

6) Bitlis'in belli bir dönemde (Şerefhanlar) özerk yönetim yapısı nedeniyle merkezden yönetilen Osmanlı Devleti'nin bölge eyalet Paşalarının (Valileri) tutumu ve bu nedenle rekabet içerisine girmesi nedeniyle birçok kez önemli darbe almasına ve yıkımlara uğramasına sebep olmuştur. Özellikle Van Beylerbeyi Ulama Paşa ve Melek Ahmet Paşa ile girişilen amansız mücade sonucu Bitlis şehri tarihihinin en büyük yıkımlarına sahne olmuştur. Bu yıkımlar nedeniyle Bitlis şehri her defasında önemini ve gelişimini önemli ölçüde yitirmiştir. Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin giderek daha da merkezi otoritesini arttırması Bitlis'in özerk yapısına adarbe vurmuş, nihayetinde merkezden atanan valiler tarafından yönetilmesi Bitlis'in önemini ve gelişimini durdurmuştur denebilir.

KAYNAKÇA

Ahlât ve Kültürel Mirasımızın Korunması, (1992), Ankara, Ahlât Kültür Vakfı Yayınları.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., IV, İstanbul 1986.

Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâmTarihi III, (Emevîler Dönemi),* Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.

Arınç, Kenan, *Tatvan Şehri (Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları)*, Atatürk Üniversitesi. Yay., Erzurum 2001.

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul 2003.

Aycan, İrfan- Sarıçam, İbrahim, *Emevîler,* TDV Yay., (7. Baskı), Ankara 2008.

Aylar, Mustafa "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlât ve Çevresi", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, (81-94), Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, Ankara 2019.

Azamat, Nihat, "Nasır-ı Hüsrev" *DİA* TDV Yay., İstanbul 2006, XXXII, (395-397).

Balcı, İsrafil, *İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Barış İlişkisi*, Din ve Bilim Kitapları, Samsun 2007.

Baskıcı, M. Murat, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadî ve Sosyal Yapı (900-1261),* Phoenix Yay., Ankara 2009.

Belâzürî, Ebû'l Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Belli, Oktay- Belli V.Evren, "*Bitlis" VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,* 2011.

Bulduk, Abdülgani, *el-Cezîrenin Muhtasar Tarihi*, Yay., (Haz.: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Elazığ 2004.

Çavuşoğlu, Rafet-Sürün, Yenal-Özgüner, Erdal, "Urartu Krallığı'nın Van Gölü'ndeki Ulaşım ve Taşımacılık Faaliyetleri", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş),

Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II, (I, 12-18), Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK.,Yay., XX. Dizi- Sa.8, Ankara 1984.

Darkot, Besim,"Bitlis", *MEB, İA*, İstanbul 1979, II, (657-661).

Demirtaş, Mehmet-Subaşı, Oktay, *Tatvan Tarihi*, Birleşik Yay., Ankara 2013.

Demirören Haber Ajansı (DHA), (2025), http://dha.com.tr/foto-galeri/bitlis-bes-minare-uluslararasi-film-festivali-yarin-basliyor-2635179.

Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan/Coğrafyası*, (Çev.: Ramzan Şeşen), Yeditepe Yayınları (1. Baskı), İstanbul 2017.

ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed- Dineverî, *el- Ahbâr et-Tıval, (*Çev.: Nusret Bolelli-İbrahim Tüfekçi), Hivda İletişim, İstanbul 2007.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, III-IV-V, İstanbul 1986.

Fayda, Mustafa, *"İlk İslâm Fetihlerinin Bazı Husûsiyetleri"*, Kutlu Doğum Haftası, 12-17 Ekim 1989, Ankara 1990, (65-75).

--------, *Allâh'ın Kılıcı Halîd b. Velîd, (İFAV)* Marmara İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006.

Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Sadaleştiren: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yay., Ankara 2006.

Gürbüz, Osman "Bizans ve Sâsânilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri*"*, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, (4), Samsun 2007, (163-177).

Güzeloğlu, Selçuk, *Tanrı Haldinin Başkenti*, *(Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış),* Biber Tanıtım Yay., İstanbul 1996.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Hürriyet Yay., Tarih Dizisi, İstanbul 1973.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* I-IV. (Çev.: Salih Tuğ), Boğaziçi Yay.,

İstanbul 1989.

Honıgmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar)*, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.

https://ekitap.ayorum.com/pdfs/tevrat.pdf,

İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fit-Târîh,* (Çev.:M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, II, İstanbul 1985.

İbn'ül-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi,* (Çev.: M. Emin Bozarslan), Koral Yay. (6); İstanbul 1975.

İbn Kesir, *el- Bidaye ve'n –Nihaye, (Büyük İslâm Tarihi* I-XIV*)*, (Çev; Mehmet Keskin) Çağrı Yay., VII, İstanbul 1994,

İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed, *Suretül-Arz*, (Çev.; Ca'fer Şi'ar), İran 1345.

İbn Rüsteh, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, tahk. Lugdunı Batavorum Apud E. J. Brill, 1967.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b.Muhammed el-Fârisî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, (tahk.; Muhammed Abdulâl el-Hînî), el-Cumhuriyyetu'l- Arabiyyetu'l- Muttahide, 1381/1961.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri,* (Çev.: Mehmet Özay), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Kaya, Mahmut,"Büyük İskender", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, XXII, (555-557).

Khalaf, Salem, *"Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri",* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

Kırschbaum, Eva Cancik, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür*), (Çev.; Aslı Yarbaş), Mitoloji Dizisi, İlya İzmir Yayınevi Matbaası, İzmir 2004.

Koyuncu, Mevlüt, (2008), "*İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezîre Bölgesi ve*

İslamlaşma Süreci" Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Dergisi, 10, (1), (131-140)

Köhler, Wilhelm, Evliya *Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (Çev.; Haydar Işık), Alan Yay., İstanbul 1989.

Mandacı, Ebru, "Urartu Döneminde Bitlis'in Sosyo-Ekonomik Yapısı", (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, (12-18), Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, Ankara 2019.

Memiş, Ekrem, *Eski Çağ Türkiye Tarihi,* Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

Minorsky, V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev.; Abdülvehhab Tarzi), MEB. Yay., İstanbul 1988.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev.; Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999.

Öngül, Ali, *Urfa Tarihi, İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar* (639-1517), Emek Matbaası, Manisa 2004.

------- *Anadolu Selçukluları,* Çamlıca Basım Yayım, İstanbul 2017.

Özçelik, Nazmi, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı,* Nobel Kitabevi, Ankara 2002.

Rıchard G. Hovannısıan, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, (Çev.: Zülal Kılıç), Aras Yay., İstanbul 2016.

Sami, Şemsettin, *Kâmûsu'l-A'lâm, Kaşgar Neşriyat Tıpkı Basım, Ankara 1996.*

Sayan, Yüksel - Öztürk, Şehabettin, *Bitlis Evleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Sevim, Ali, "Dilmaçoğulları", *DİA*, TDV Yay., IX, İstanbul 1994, (301-302).

Sevim, Ali – Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yay., XXIV. Dizi-Sa.12, Ankara 1989.

Sümer, Faruk*, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikler*i, TTK Yay., Ankara XIX..Dizi-Sa.10, Ankara 1990.

--------, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay, Ankara 1990.

--------,“Ahlât”, *DİA,* TDV Yay, İstanbul 1989, II, (19-22).

--------,“Ahlâtşahlar”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1989, II, (24-28).

Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, TDV Yay., Ankara 1985.

Şeşen, Ramazan, “Eyyubiler”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1995, XII, (20-31).

-------,“Cezîre”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, (509-511).

-------, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İSAR Yay., İstanbul 1998.

-------, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri,* İSAR Yay., İstanbul 2000.

Şeref Han, *Şerefnâme*, (trc.: Mehmet Bozarslan), Hasat Yay., İstanbul 1990.

et-Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev.; Z. K. Ugan-A. Temir), İSAM Şark Klasikleri, Maarif Basımevi, IV, İstanbul 1958.

----------, *Tarih-i Taberi (Tarh'ul-Umem ve'l-Muluk),* Dâru Kütübi'l-İlmiyye, II, Beyrut-Lübnan 1987,

Taneri, Aydın,“Hârizmşahlar”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, XVI, (228-231).

Taşkıran, Hasan, “Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (10. ve 17. Asırlar Arası)”, (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, (95-101) Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, I, Ankara 2019.

Tekin, Rahmi, *Ahlât Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yayınları, İstanbul

Tezcan, Mehmet,“Bagağiş/Balalîs” Adından “Badlis/Bidlis”Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında “Bitlis” Adının İlk Görünümleri, (Ed. Mehmet İnbaş-Mehmet Demirtaş), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I-II*, I, (46-58), Bitlis Eren Üniversitesi Yay.;7, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2019.

2000.

Törehan, Serdar Mehmet, *Bitlis*, Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Ankara 2007.

Tuncel, Metin,"Bitlis", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, VI, (225-228).

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

-------, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyâsi Tarih, (Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye /1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, (5.Baskı), İstanbul 1998.

-------, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları A.Ş., İstanbul 1993.

Turan, Refik, *Selçuklu Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yay., Ankara 2012.

Tusun, Sadreddin, *Bitlis, Hakkâri, Siirt ve Şırnak İllerinin Diplura (Insecta) Faunasının Saptanması,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır 2011

Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi, Bilimsel Araştırmalar Serisi:5,* İşaret Yay., İstanbul 1990.

Umar, Bilge, *İlk Çağda Türkiye Halkı,* İnkılâp Yay., İstanbul 1999.

Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II- BİTLİS,* T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi/288, (1.Baskı), Ankara 2002.

Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Notlar: Edouard Dulaurer, (Çev.: Prof. Dr. M. Halil Yinanç), TTK. Yay. II. Dizi-Sa. 21ª, (2.Baskı), Ankara 1987.

Vakidi, *Fütuhu'ş-Şam,(Tarihi Roman*), (Çev.: Hasan Gülşen), Nr Yay., İstanbul 2007.

Van Postası Gazetesi, (2022), http://vanpostasigazetesi.com%2Fhaber%2Fbitlisin-sakli-tarihi-gun-yuzune-cikariliyor-261342.

Yakut el-Hamavi, (1410/1990), *Mucemu'l Buldan*, I, Beyrut 1990.

Yaşa, Recep, *Bitlis'te Türk İskânı (XII-XII yüzyıl)*, Ahlât Kültür Vakfı Yay., Ankara 1992.

Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri 1: Anadolu'nun Fethi,* Akşam Matbaası, İstanbul 1934.

---------, "Bitlis" *İA,* MEB Yay., (5. Baskı), İstanbul 1979, II, (562-665).

Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1995, XI, (87-104).

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay. Temel Eserler Serisi, II, İstanbul 1986.

--------, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1988, I, (31-48).

Yılmaz, Saim, *"Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi"(132-193/750-809,* İFAV Yay., İstanbul 2015.

Yurt Ansiklopedi, *"Bitlis"/Dilmaçoğlu Beyliği, Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını",* Anadolu Yay., İstanbul 1982, II, (382-1400).

Yüksel, Ahmet Turan, *"Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri"*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya 1996, (169-195).

Zeydanoğlu, Baran, *Yabancı Arşivlerde Bitlis ve Kürdler*, Dara Yay., (1. Baskı), İstanbul 2022.

EKLER

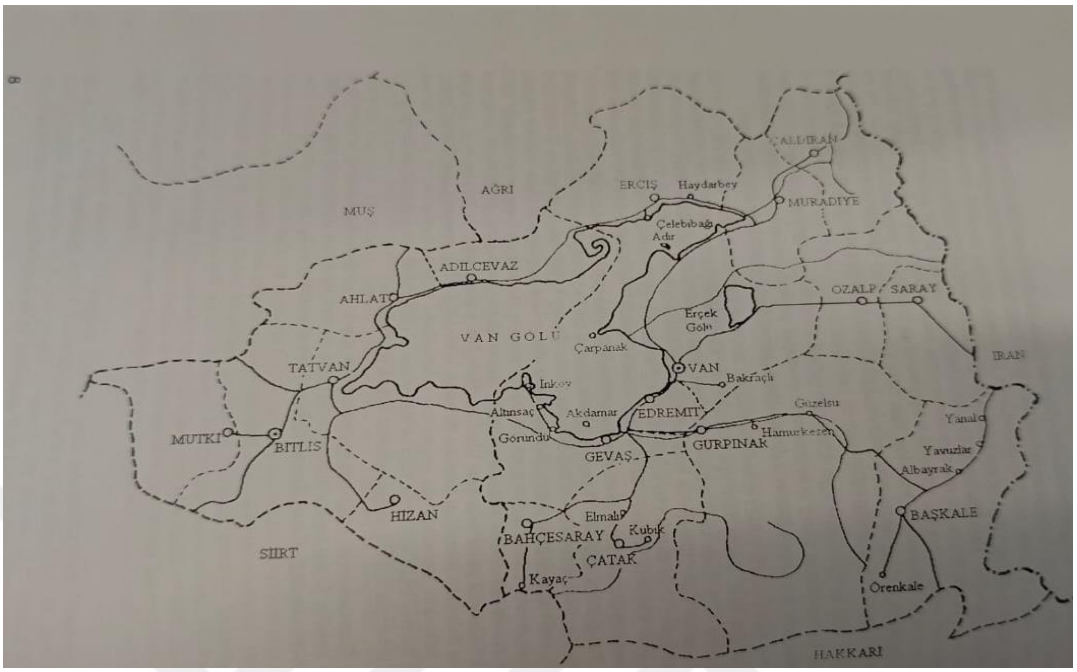

Resim 1 – Van Gölü Çevresi Haritası

343

Resim 2 – Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası

344

343 Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II- BİTLİS,* T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi/288, (1.Baskı), Ankara 2002, 8.

344 Uluçam, 9.

Resim 3 – Bitlis'in Beyan-ı Menazil'deki Minyatürü (M.Nasuh)

[345]

[345] Uluçam, 15.

Resim 4 – Bitlis Kalesinin Cepheden Görünüşü

[346]

Resim 5 – Bitlis Kalesinin Havadan Görünüşü

[347]

[346] Demiröreen Haber Ajansı (DHA), (2025), http://dha.com.tr/foto-galeri/bitlis-bes-minare-uluslararasi-film-festivali-yarin-basliyor-2635179.

[347] Van Postası Gazetesi, (2022), http://vanpostasigazetesi.com%2Fhaber%2Fbitlisin-sakli-tarihi-gun-yuzune-cikariliyor-261342.

Resim 6 – Şerefiye Külliyesinin Giriş Kapısı

348

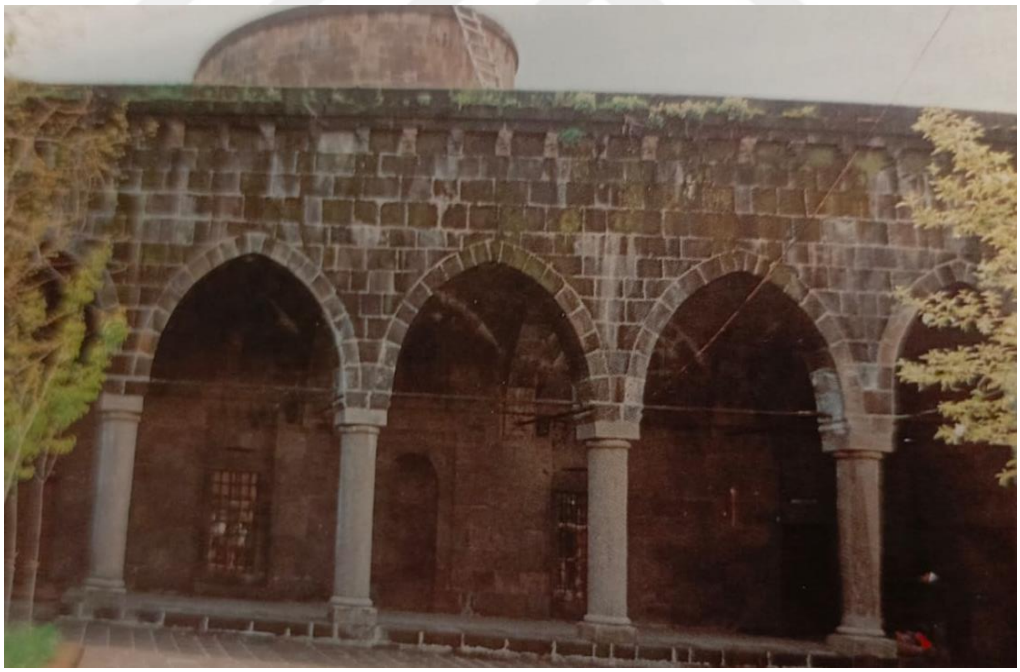

Resim 7– Şerefiye Camii Son Cemaat Yeri

349

348 Uluçam, 26.
349 Uluçam, 27.

Resim 8 – Şerefiye Camiinin Minaresi ve Camiinin Örtü Sistemi

[350]

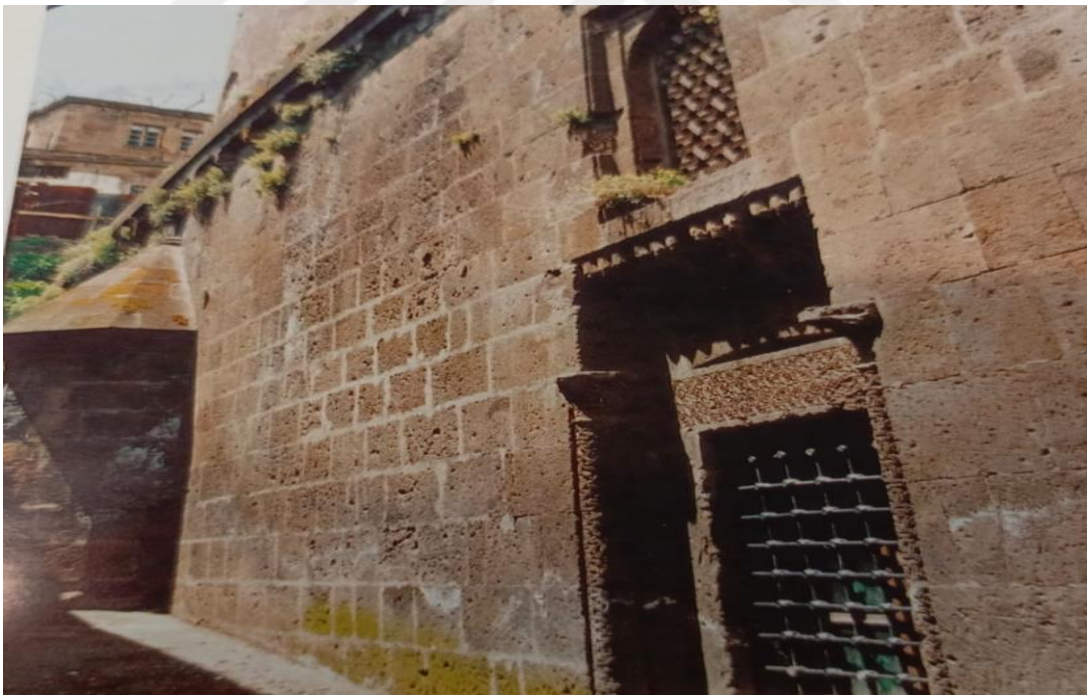

Resim 9 –Şerefiye Camiinin Güney Cephesinden Ayrıntı

[351]

[350] Uluçam, 27.
[351] Uluçam, 29.

Resim 10 – Şerefiye Camiinin Minaresindeki Süsleme Örnekleri

[352]

Resim 11 – Şeref Han Türbesi Giriş Kapısı

[353]

[352] Uluçam, 35.
[353] Uluçam, 38.

Resim 12 – Türbenin Kitabesi
354

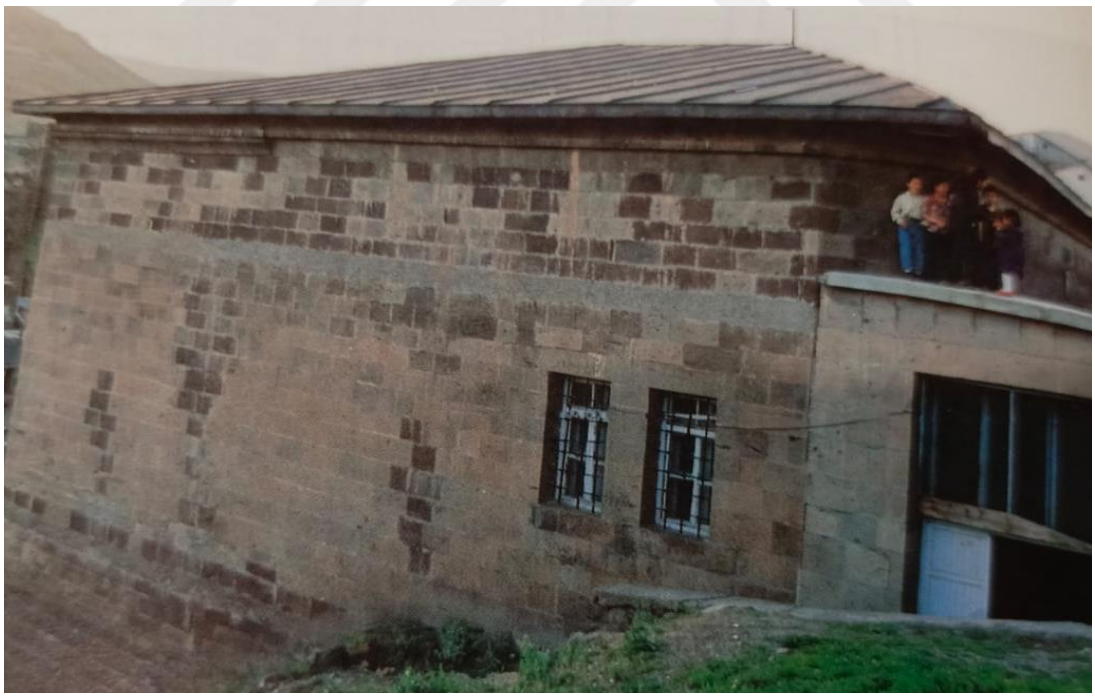

Resim 13 – Kızıl Cami

355

354 Uluçam, 38.
355 Uluçam, 44.

Resim 14– Dört Sandık Cami

[356]

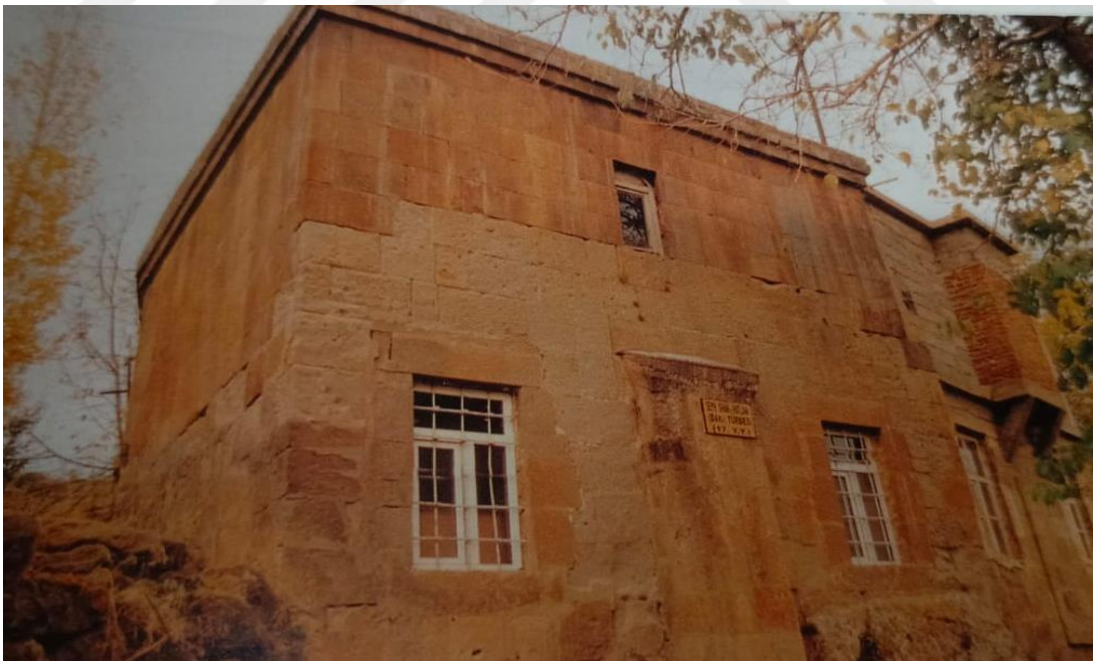

Resim 15 – Şeyh İshak Cami

[357]

[356] Uluçam, 46.
[357] Uluçam, 49.

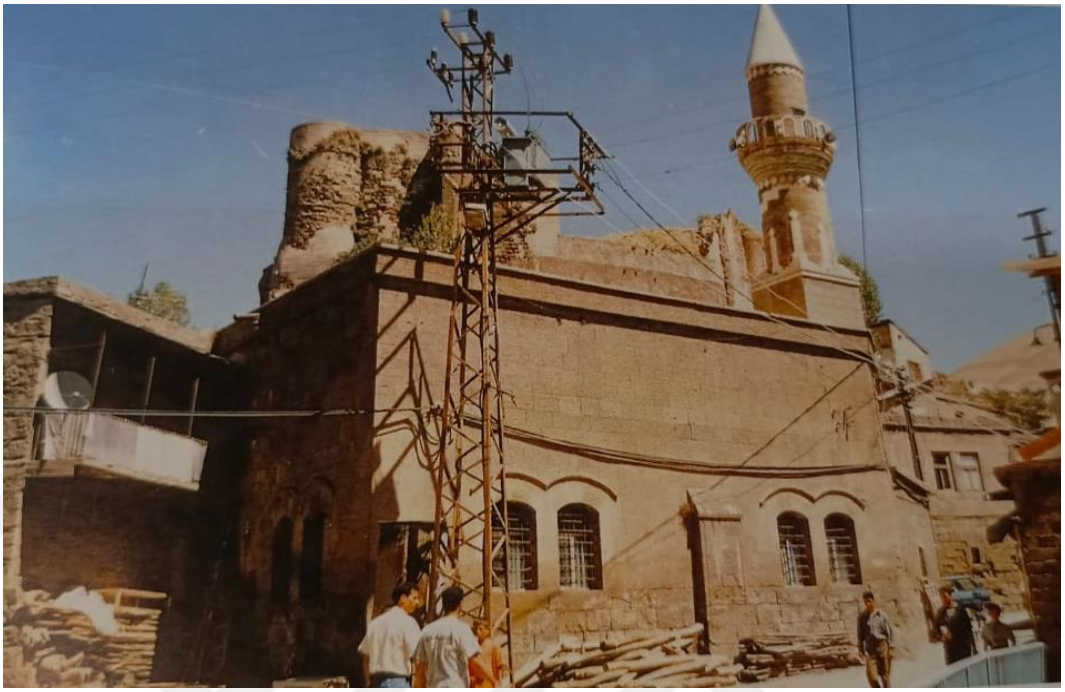

Resim 16 – Kalealtı Cami

[358]

Resim 17 – Gökmeydan Cami Minaresi

[359]

[358] Uluçam, 57.
[359] Uluçam, 61.

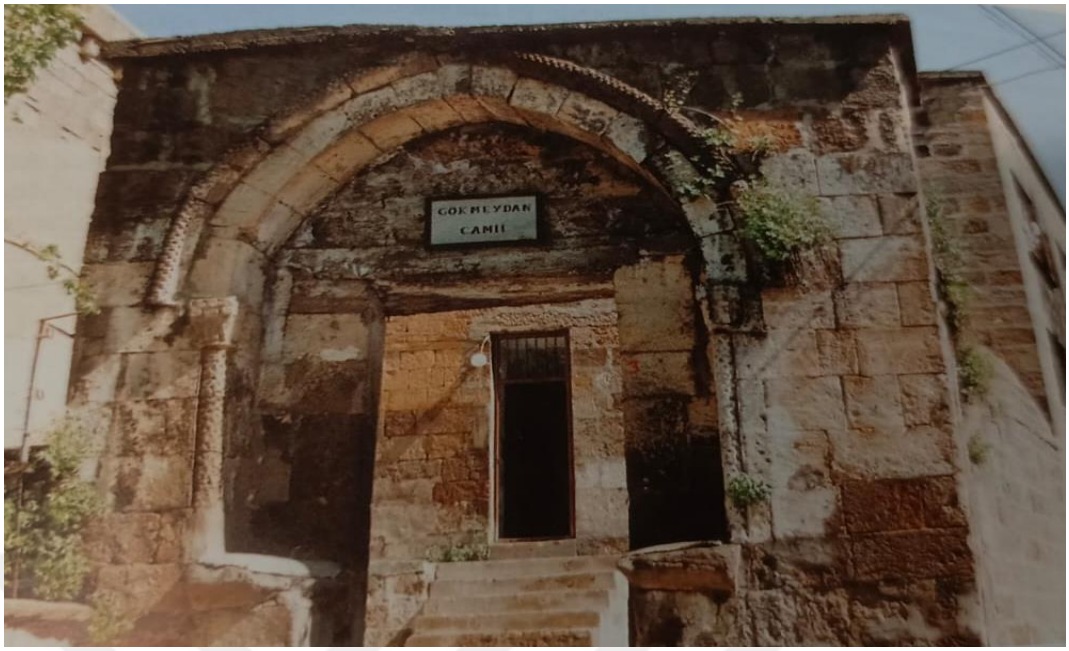

Resim 18 – Gökmeydan Cami Cümle Kapısı

[360]

Resim 19 – Sultaniye Cami (Şeyh Garip Zaviyesi)

[361]

[360] Uluçam, 62.
[361] Uluçam, 66.

Resim 20 – Şeyh Garip Türbesi Kitabesi

[362]

Resim 21 – Hatuniye Cami

[363]

[362] Uluçam, 66.
[363] Uluçam, 67.

Resim 22 – Çarşı Cami Minaresi
[364]

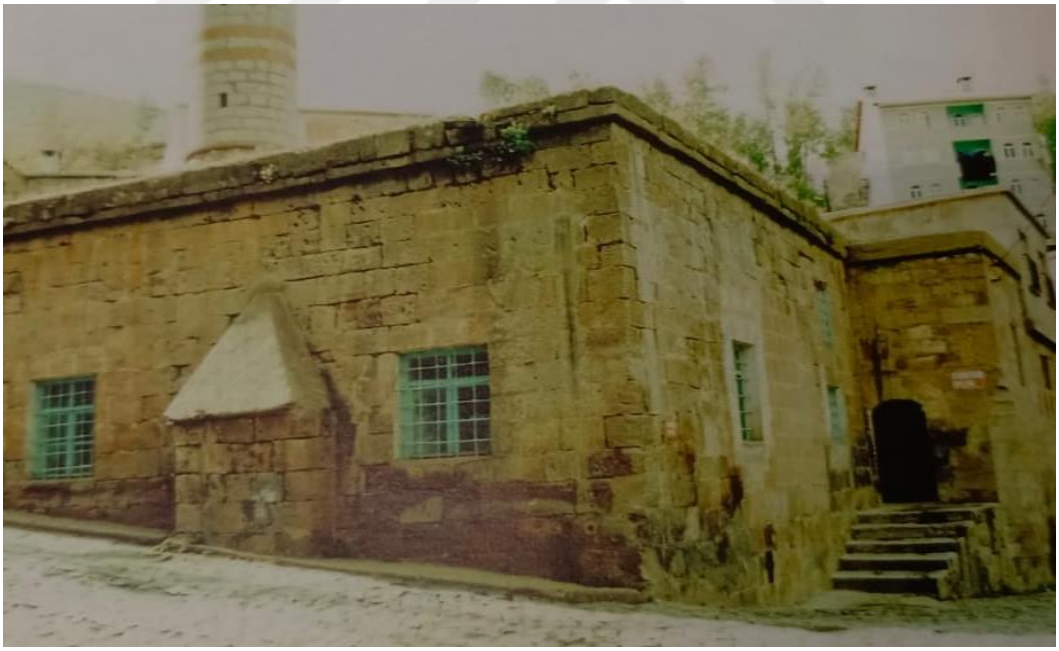

Resim 23 – Kureyşi Mescidi

[365]

[364] Uluçam, 72.
[365] Uluçam, 76.

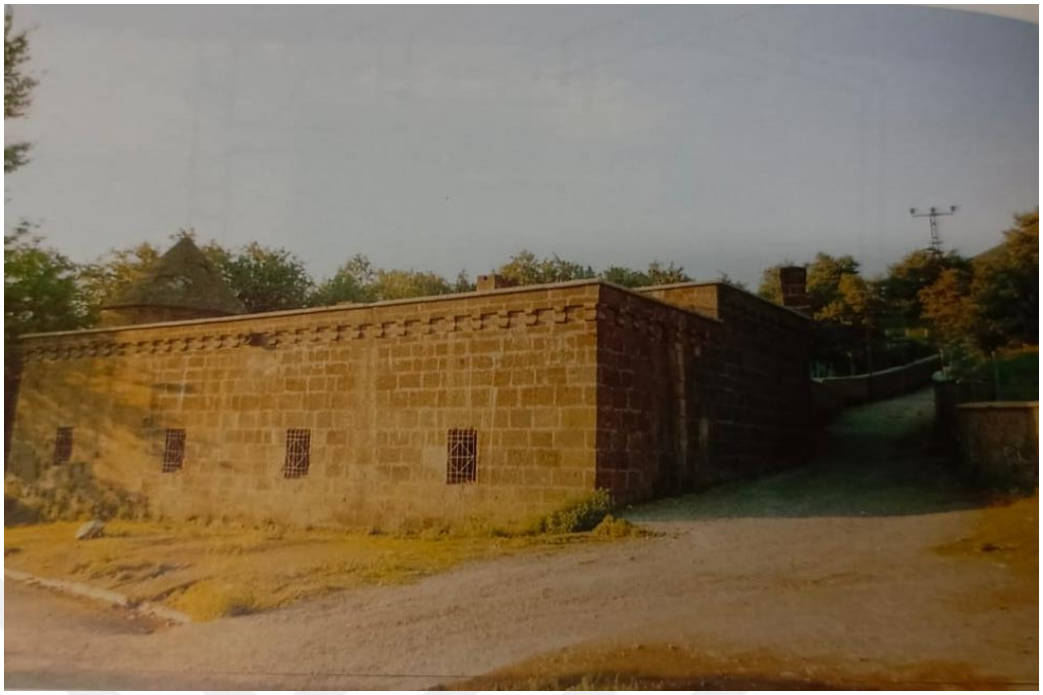

Resim 24 – Yusufiye Medresesi

[366]

Resim 25 – Yusufiye Medresesi Avlusu

[367]

[366] Uluçam, 94
[367] Uluçam, 95.

Resim 26 – Gökmeydan Medresesi

[368]

Resim 27 – Gökmeydan Medresesi Doğu Cephesi

[369]

[368] Uluçam, 97.
[369] Uluçam, 97.

Resim 28– Şemseddin Veli Türbesi

[370]

Resim 29 – Üç Bacılar Türbesi

[371]

[370] Uluçam, 111.
[371] Uluçam, 113.

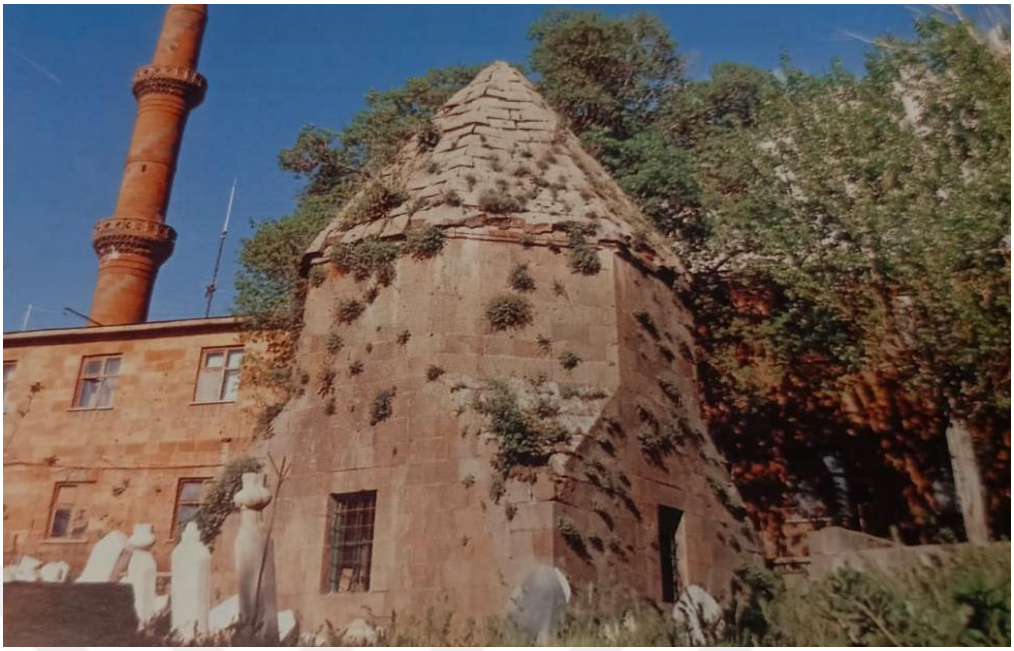

Resim 30 – Saidiye (Şeref Han) Türbesi

[372]

Resim 31 – Türbede Şeref Han'ın Mezarı

[373]

[372] Uluçam, 116.
[373] Uluçam, 117.

Resim 32 – Türbede Bulunan Kırık Mezar Taşları

[374]

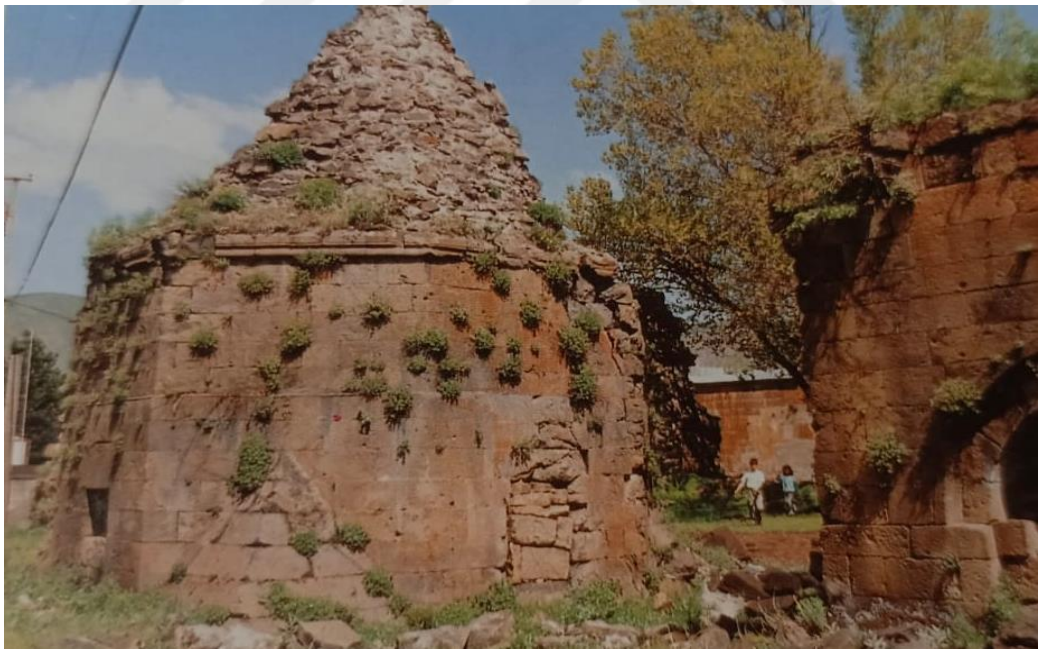

Resim 33 – II. Şeref Han Türbesi

[375]

[374] Uluçam, 117.
[375] Uluçam, 123.

Resim 34 – II. Şeref Han Türbesi Kubbesi

[376]

Resim 35 – Küfrevi Türbesi

[377]

[376] Uluçam, 123.
[377] Uluçam, 125.

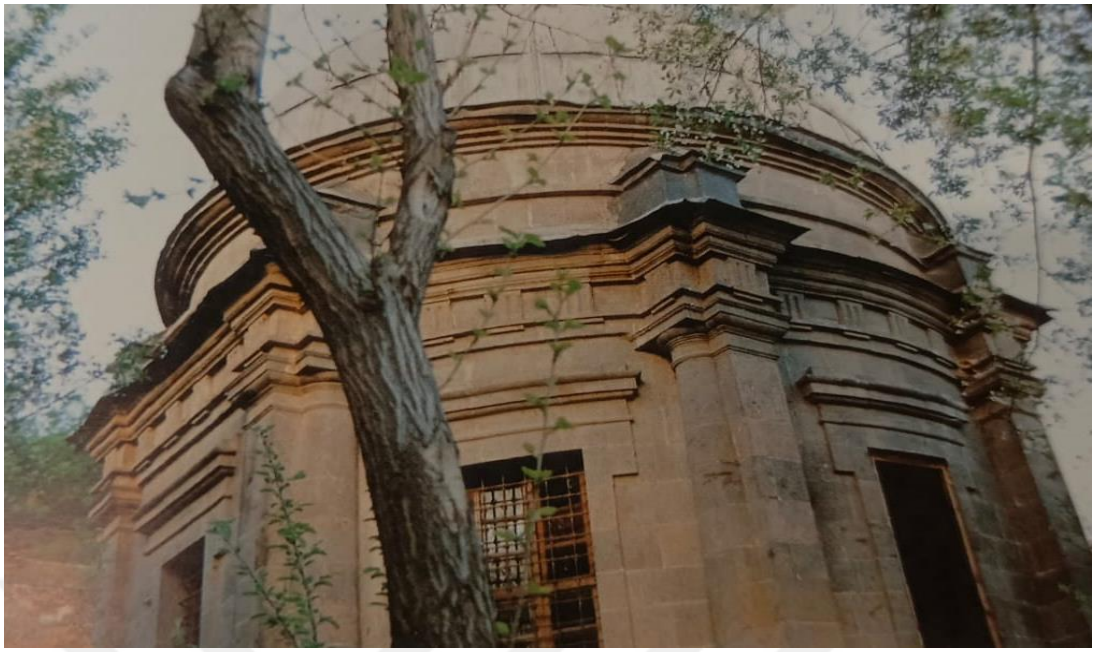

Resim 36 – Küfrevi Türbesinden Ayrıntı

[378]

Resim 37 – Bapşin Hanı

[379]

[378] Uluçam, 125.
[379] Uluçam, 128.

Resim 38 – Baş Han

[380]

Resim 39 – Şerefiye Hanı

[381]

[380] Uluçam, 130.
[381] Uluçam, 141.

Resim 40– Hüsrev Paşa Hamamı

[382]

Resim 41 – Alemdar Köprüsü

[383]

[382] Uluçam, 147.
[383] Uluçam, 148.

Resim 42 – Efselağa Köprüsü

[384]

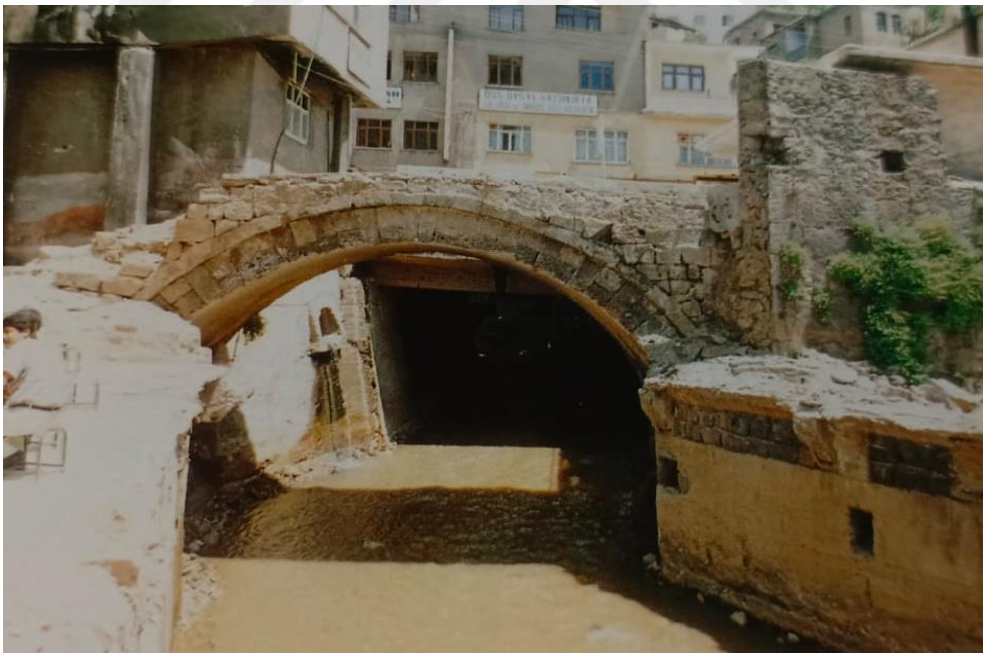

Resim 43 – Çarşı Köprüsü II

[385]

[384] Uluçam, 149
[385] Uluçam, 149.

Resim 44 – Bitlis Kilisesi

[386]

Resim 45 – Tarihi Bitlis Evleri

[387]

[386] Uluçam, 151.
[387] Uluçam, 153.

Resim 46 – Müftüler Evi

[388]

Resim 47 – Yusuf Paşa Konağı

[389]

[388] Uluçam, 155.
[389] Uluçam, 160.

Resim 48 – İsa Kalkan Evinin Baş Odasında Süsleme Örnekleri

[390]

[390] Uluçam, 158.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Müştak ALABEY
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2006) Anadolu.Üniv. İktisat Fakültesi (2009)
Bildiği Yabancı Diller	Yok
Bilimsel Faaliyetler	Yüksek Lisans Çalışması
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	29.04. 2025